

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Hakemli Dergi

IV. Sayı

SİVAS - 2000

CASSAS VE DEBÛSÎ'NİN USÛLLERİNDEKİ METODLARI

Doç.Dr.Hakkı AYDIN*

CASSAS VE DEBÛSÎ'NİN HAYATLARI

I - CASSAS'IN HAYATI

A - İLMÎ MUHÎTÎ

Cassas, tamamiyle hicrî IV. asrın içinde yaşamıştır. İçinde yaşanılan asrın ve çevrenin insan üzerinde büyük tesirinin bulunduğu bir gerçektir. Bu bakımdan Cassas'ın ilmî çevresini kısaca tanıtmaya çalışalım.

Müellifin yaşadığı çağda ve bölgede Abbâsî İmparatorluğu hüküm sürüyordu. Fakat hicri IV. asırda, Abbâsî İmparatorluğu, eski gücünü kaybetmiş ve halifeler otoritelerini yitirmişlerdi. Merkezî otorite, önce Türklerin sonra da Büveyhoğulları'nın eline geçmişti. Ayrıca aynı asırda Abbasilere karşı Mağrib'de Fatımî Hilafeti kurulmuştu. Buna göre Bağdat'ta Abbasî, Mağrib'de ve Mısır'da Fatımî, Endülüs'de Emevî Halifeliği ortaya çıkmıştı.

Bu asrın İslam Hukuku bakımından önemli hususiyeti ise, büyük mezhepler arası kavgaların kızışması, mezhep taassubunun ortaya çıkmasıdır. Hem hak mezhepler hem de hak ve batıl mezhepler arasında çekişmeler oluyordu. Bu çekişmelere Cassas'ın karıştığı da bir vakîâdır. Nitekim kendi mezhebinin hak olduğunu savunma maksadıyla diğer mezheplere karşı sert davrandığı bir gerçektir¹. Bu meyanda başka mezhepler hakkında "bu sakıt, metruk, batıl vs. mezheptir"² gibi ifadeler kullanmıştır.

Cassas'ın yaşadığı devrin bu özellikleri yanında ilmî seviyesi de oldukça yüksektir. Bu asırda ilim ve kültür seviyesi durmamış, aksine yükselmiş, bir çok büyük alim yetişmiş, kıymetli eserler te'lif edilmiş memleketler arası seyahatler dolayısıyla ilim alış-verişleri devam etmiştir. Buna bir de hükümdarların ilim adamlarına verdikleri değeri ilave etmek yerinde olur. Mesela, Hemedânî Hükümdarı Seyfî'd-Devle himayesindeki Türk-İslam Filozofu Farabi, Gaznelî Mahmud'un koruduğu el-Birûnî ve Büveyhoğulları himayesindeki şair Mütenebbî ve Ebü'l-Ferec el-İsfehani bunlardandır³.

* C.Ü.İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

¹ Cassas, Ebu Bekr er-Razi, Kitâbü Usulî'l-Fıkh, v.II, 26 b, 49a vd, yazma, Mısır, Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Nu, 26.

² A.g.e., v. II, 28a.

³ Bu bahsi en-Nüsemî, Uceyl Casim'in "Kitâbü Usulî'l-Fıkh el-Müsemma Bi'l-Fusul" (Doktora Tezi, I-III, Mısır, 1977) adlı eserinden (Nüsemî, daha sonra Cassas'ın Usûlü'l-Fıkhı adlı eserinin tamamının tahkikini yapmıştır. Bu eserin tahkikli ikinci baskısı 1994 yılında Kuveyt'te, bu baskıdan

B-HAYATI

Cassas'ın adı, Ahmed b. Ali Ebu Bekir er-Razi el-Cassas el-Hanefî'dir⁴. En meşhur lakabı olan Cassas kelimesi, *badaniacılık* anlamına gelmektedir⁵.

Bazıları ona er-Razi, bazıları da el-Cassas lakabını verirler. İki de Ahmed b. Ali'nin lakabıdır. Yoksa bunlar ayrı ayrı kimselerin lakabı değildir⁶.

Cassas, hicri 305/917'de Rey'de doğdu. Yirmi beş yıl burada yaşadı. Bağdat'a gelinceye kadar Rey'de geçirmiş olduğu bu yirmi beş yıllık hayatı hakkında kaynaklar herhangi bir bilgi vermiyorlar. Genç yaşta Bağdat'a geldi ve orada yaşadı⁷. Hocası Ebü'l-Hasen el-Kerhi (Ö.340/951)'den Fıkıh okudu. Onun Bağdat'taki hayatı hakkında da fazla bir bilgiye sahip değiliz. Ancak şiddetli kıtlık sebebiyle bir kere el-Ahvez'e, bir defa da el-Hakim en-Nisaburi ile Nisabur'a gitti. Bu sonuncu seyahatine bizzat hocası el-Kerhi izin vermiştir. Fakat şeyhi, o Nisabur'da iken, 344 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir⁸.

Hocasının ölümünden sonra O'nun yerini alan Cassas, Bağdat'ta ilim ve Fetvâ ile uğraşmış ve devamlı talebe okutmuştur. Her fani gibi O da Zilhicce'nin 7'si 370 (14 Ağustos 981) tarihinde Pazar günü 65 yaşlarında Bağdat'ta vefat etmiştir⁹.

C-HOCALARI

Kaynaklarda ancak bazılarının¹⁰ isimlerini gördüğümüz Cassas'ın hocaları hakkında Güngör'ün tezinden¹¹ naklen kısa bilgi verelim.

1-Ebu'l-Hasen el-Kerhi (260-340/874-951)

Cassas'ın hemen her konuda kendisinden bahsettiği ve en çok istifade edip tesirinde kaldığı hocası el-Kerhi'dir. Geniş ilmi ve rivayet bilgisi sayesinde Hanefilerin reisi kabul edilmiş, müçtehit, muttaki, züht ve takva sahibi bir kimsedir. Kadılık yapmamış ama bir çok ilim adamı yetiştirmiş fazıl bir alimdir.

ofset bir baskı da İstanbul'da İrşad Kitabevi tarafından yapılmıştır.) ve Mevlüt Güngör'ün "Cassas ve Ahkâmül-Kur'an-ı" adlı eserinden özetleyerek aldık.

⁴ Leknevi, el-Hindî Muh. Abdu'l-Hayy, el-Fevaidü'l-Behiyye fi Teracimi'l-Hanefiyye, s.27-28, Beyrut, t.y.; Kehhale, Ömer Rıza, Mu'cemü'l-Müellifin Teracimü Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye, II, 7, Dimaşk, 1957-1961; Kuraşi, Ebu Muh. Abdulkadir b. Ebi'l-Vefa, Muh. b. Muh. el-Misri, el-Cevahiru'l-Muzriyye fi Tabakati'l-Hanefiyye, I, 84-85, Haydarabad, 1332; Taşkoprizade, Kemaleddin Muhammed b. Ahmed, Mevzuatü'l-Ulum, I, 634, İstanbul, 1313; İbn Kutluboğa, el-Kasim b. Abdillâh es-Suduni, Tacü't-Teracim fi Tabakati'l-Hanefiyye, s. 6, Bağdat, 1962; ez-Zehabi, Ebu Abdillâh, Muh. b. Ahmed, et-Türkmani el-Faruki, Tezkiratu'l-Huffaz, III, 788, Beyrut, 1951; İbn el-İmad, Ebu'l-Felah, Abdu'l-Hayy el-Hanbelî, Şezeratü'z-Zehab fi Ahbari Men Zeheb, III, 71, Kahire, 1350-51; İbn Kesir, Ebu'l-Fida, İsmail b. Ömer b. Keşir el-Kuraşî ed-Dumaşki, el-Bidaye ve'n-Nihaye fi't-Tarih, XI, 297, Mısır, 1351-1358; Bilmen Ömer Nasuhi, Hukuki İslamiyye ve İstilahatı Fikhiyye Kamusu, I, 370, İstanbul, 1949; İzmirli, İsmail Hakkı, İlm-i Hilaf, s.14, İstanbul, 1330. Cassas'ın biyografisi hakkında mufassal bir bibliyografya için bkz. Güngör, Tez, s. 100-103.

⁵ Leknevi, s. 28.

⁶ Kehhale, II, 7; Leknevi, s. 28; İbn Kutluboğa, s. 6.

⁷ Leknevi, s. 28; Kuraşi, I, 84; Taşkoprizade, Mevzuat, I, 634; İbn.Kutluboğa, s. 6.

⁸ Kehhale, II, 7.

⁹ Leknevi, s. 28; İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muh. b. İshak b. Ebi Yakub en-Nedim, el-Fihrist (Negreden: Flügel), s. 293, Beyrut, t.y.; İbn Kutluboğa, s. 6; Güngör, s. 108; Naim, Ahmed, Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi, I, 145, Ankara, 1970.

¹⁰ Leknevi, s. 27; Kuraşi, I, 84; İbn Kutluboğa, s. 6; Cassas, v. I, 5a-b, yazma, Mısır, Darü'l-Kütübi'l-Misriyye, Nu, 191, II, 53a, 65b, 132-133b vd.

¹¹ Güngör, s. 109-121; en-Nüşemi, Uceyl Casim, "Kitabü Usulü'l-Fikh el-Müsenıma Bi'l-Fusul", I, 68-82.

“Muhtasar fi'l-Fıkh”, “el-Camiu's-Sağır” ve “el-Camiu'l-Kebir”şerhleri, Hanefilerce esas alınan “usul kaideleri” (Kavaid-i Külliye) ni ihtiva eden otuz dokuz kaidelik matbu bir de usul kitabı vardır.

2- *Abdülbaki b. Kaani el-Hafız* (266-351/879-962)

Cassas'ın kendisinden en çok hadis rivayet ettiği şeyhlerindendir.

3- *el-Hakim en-Nisaburi* (321-405/933-1014)

en-Nisaburi, Hadis ve Tarih ilimlerinde meşhurdur. Cassas kendisinden Hadis ve Hadis Usulü okumuştur. Bir çok eseri vardır. En meşhuru el-Müstedrek'tir.

4- *Abdullah b. Ca'fer b. Faris en-Nahvi* (258-347/872-958)

Bilhassa Nahiv ve lügat sahasında tanınmış bir alimdir. Bununla birlikte Fıkh ve Hadis yönü de kuvvetlidir. el-İrşad fi'n-Nahvi, Ahbarü'n-Nühat adlı eserleri yanında daha başka eserleri de vardır.

5- *Süleyman b. Ahmed et-Taberani* (260-360/874-971)

Doğru ve güvenilir bir muhaddis olup, geniş bir hıfza, sağlam bir illet bilgisine sahiptir. Çok gezen bu alimden Cassas'ın Irak'ta istifade edebileceği kanaati vardır.

6- *Ebu Sehl ez-Zeccaci*

Cassas'ın fakih olan dirayetli hocalarından birisidir. Nisabur'da vefat etmiştir. Ebu Sehl ez-Zeccaci, “Kitabü'r-Riyad”ı ile meşhurdur.

7- *Muhammed Gulam Sa'leb* (Ö.345/956)

Gulam Sa'leb, lugat sahasında ileri gelen alimlerden olduğu için Cassas ondan sahası ile ilgili rivayetlerde bulunmuştur.

8- *Ebu Ali el-Farisi* (Ö.377-987)

Arapça sahasında zamanının en büyük alimlerindendir. Çok gezmiş, bir çok alimle görüşmüş onlardan ilim almış, kendisi de bir çok talebe yetiştirmiş ve değerli eserler vermiştir.

9- Yukarıda zikrettiklerimizden başka fakih ve muhaddis Da'lec b. Ahmed (Ö.260-351/874-962), Muhammed b. Bekir el-Basri, Ca'fer b. Muhammed el-Vasiti, Abdullah b. Muhammed el-Merzevi, Abdurrahman b. Seyma, Ahmed b. Halid el-Cezuri, Ubeydullah b. el-Hüseyn, Ebu Bekir Mükrim b. Ahmed, Ca'fer b. Muhammed b. el-Hakem, Ömer b. Hafs es-Suddisi, Muhammed b. Ali b. Zeyd es-Saig, Abdullah b. Abdirabbih, Muhammed b. Ömer vs. bir çok alimden ilim almış ve bunları eserlerinde işlemiştir.

Görülüyor ki, Cassas her biri kendi sahasında büyük bir kıymet olan bir çok hocadan istifade etmiş ve kendisi de ilim ve irfanda temayüz etme imkanı bulmuştur. O halde şimdi biraz da O'nun ilmi seviyesinden bahsetmeye çalışalım:

D-İLMİ

Müctehit mertebesine yükselmiş, kudretli ve çok cepheli bir alim olan Cassas, daha çok kendisini Fıkh, Fıkh Usulü, Hadis ve Tefsir sahaalarında verdiği eserleriyle kabul ettirmiş ve tesirini zamanımıza kadar sürdürmüştür.

Cassas, Hanefi Fakihlerinin en meşhur olanlarından birisidir.¹² Hayatını konu edinen bütün kaynaklar, O'nun kendi çağında Hanefilerin mezhepte reisi olduğunu, tedrisatın kendisinde istikrar bulduğunu, Bağdat Fakihlerinin O'ndan Fıkıh öğrendiğini belirtiyorlar. Bu ünlü fakih hakkında el-Hatib, "O, zamanında Hanefi mezhebi mensuplarının imamı idi"¹³ diyor. Ayrıca O'nun müctehit olduğu hususu da ittifakla kabul edilmiş fakat müctehitliğinin derecesi hakkında birlik sağlanamamıştır. Taşköprizade, "Tabakatü'l-Fukaha" adlı eserinde Cassas'ı 4. tabakadan yani Ashab-ı Tahriç'ten saymıştır. Buna karşılık Leknevi, Ö, Nasuhi Bilmen, Ö. Rıza Kehhale, Ebu Zehra vs. gibi alimler, bu fikre şiddetle karşı çıkarak Cassas'ın Hanefi Fakihleri arasında temayüz etmiş olan diğer müctehitlerin görüşlerine de muttali olduğunu, fiki meseleler hakkında uzun uzun tetkiklerde bulunduğunu, müctehitlerin o konudaki görüşlerini ayrı ayrı yazdığını, bunların dayandıkları nasları, delilleri senetleriyle beraber ettiğini, eserlerinin değerinin de göz önünde bulundurulması gerektiğini ileri sürerek O'nun "Mezhepte Müctehit" mertebesini ihraz etmiş olduğunu müdafaa ederler. Bu hususta Ömer N. Bilmen aynen şöyle der: "Binaenaleyh, bu zatı yalnız Ashab-ı Tahriç'ten sayanlar bu yüksek seviyeli üstadın değerini düşürmüş olurlar. Şemsü'l-Eimme vs. gibi bir kısım zevat, müctehitler sırasında görülmektedirler. Halbuki bunlar, Cassas'ın ilim ve fazlından müstefid olmuş, onun (ilim) ailesine dahil sayılmışlardır".¹⁴

Biz de Fıkıh Usulü eserini okuduğumuz sırada tespit edebildiğimiz şu hususlardan dolayı O'nun mezhepte müctehit olabileceği kanaatine varıyoruz.

Evvela Cassas, eserinde işlediği konuları ele alırken hiçbir kimseye bağlı kalmaksızın tamamen kendisine mal etmiş olduğu kıymet hükmünü başa alıyor, adeta o konudaki esas fikri belirtiyor. Sonra diğer görüşleri tek tek sıralıyor ve çoğu kez fazlaca uzattığı konunun sonuna kadar gayet ustalıkla, başa aldığı görüşünü müdafaa ediyor ve diğer görüşleri çürütüyor. Bu arada şunu da söyleyebiliriz ki, konuyu işlerken başa aldığı veya mevcut görüşlerden seçip tercih ettiği hüküm, bazen herhangi bir fakihin görüşü de olabiliyor. Çünkü delili güçlü olan görüş herkes tarafından doğru olarak kabul edilebilir. Fıkıh Usulü Kitabı'na aldığı her konuda söz konusu ettiğimiz metodu takip etmiş olduğunu görmek kabildir. Kendi görüşünü ortaya koyarken veya konu ile ilgili mevcut görüşlerden birini tercih ederken sadece kendi mezhebine mensup olan hukukçulardan fikirlerini kabul etmedikleri değil, diğer mezhep salıklarının fikirlerini de kendi fikirleri karşısında tamamen çürütür ve hiç bir haklı tarafını bırakmaz. O halde bütün bunları her halde ancak müctehit olabilenler yapabilir.

Diğer taraftan Fıkıh Usulü kitabında işlediği bir konunun adı ve kendisi "Taklidin Zemmi ve Tefekkürün Vücubu"dur.¹⁵ İşlediği bu konuda mukallitlere kızıyor ve akletmenin gerekliliğini ispat ediyor.¹⁶ Kıyasın da ictihadi bir mesele olduğunu devamlı olarak ve ısrarla vurguluyor.¹⁷ Aklın başlı başına bir delil bulunduğunu, hükümlere kaynaklık edebileceğini adı geçen eserinde sık sık

¹² Bilmen, Hukuku İslamiyye, I, 370.

¹³ Leknevi, s. 28; İbn Kutluboğa, s.6.

¹⁴ Bilmen Hukuku İslamiyye, I, 370; Leknevi, s. 28; Kehhale, II, 7; Ebu Zehra, Muhammed, Ebu Hanife, s. 443, y.y., t.y.

¹⁵ Cassas, v. II; 36b. vd.

¹⁶ A.g.e., v. II, 193b.

¹⁷ A.g.e., v. II, 45a

tekrarlıyor.¹⁸ Ayrıca akla “Hucetullah”¹⁹ adını veriyor. Geniş çapta işlemiş olduğu Kıyas bahsi, tamamen içtihat mahsulü olsa gerek.

Her konuda müstakil davranan ve kendinden önceki fikirleri zikretmekle birlikte onların ayrı ayrı kritiğini yapan Cassas'ın hiç bir fakihden bahsetmeksizin içtihatla sabit olan bazı konuları veya meseleleri zikrederken dahi içtihat yaptığına şu misaller gösterilebilir: “Onu Süleyman'a fehmettirdik”²⁰ ayetini değerlenişi, istinbatta bulunanların en üstün derecede bulduklarını ileri sürerek Peygamberimizin bu bakımdan en üst, en nihai noktada, en zirvede bulunduğunu belirttikten sonra, şu ayeti delil gösteriyor: “İşlerde onlarla müşavere et”.²¹ O'nun icthadın gerekli olduğunu vurgulamak maksadıyla zikrettiği şu hususları da belirterek bu bahse son verelim: Bedir muharebesi günü Sahabenin içtihadıyla Bedir kuyusunun yanına inilmiştir. Yine Bedir'de yapılacak muamele hakkında Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'le istişarede bulunmuştur. Peygamberimiz (s.a.v.) Hendek harbi sırasında müşriklere Medine hurmalarının yarısını vermek istemiş, Ensar da reyleriyle “onlara hiç bir şey vermeyiz” demişlerdir.²²

O halde müçtehitlik vasfını haiz olduğu herkes tarafından kabul edilen Cassas'ın mezhepte müçtehit olduğunu kabul etmek daha yerinde olur kanaatindeyiz.

E-AHLAKI

Cassas'ın hayatından bahseden eserler,²³ O'nun hocası ve şeyhi el-Kerhi'nin yolunda gittiğini, zühd, takva ve vera'da onu takip ettiğini kaydederler. Kendisine iki defa kadılık yapması teklif edildiği halde, bunu kabul etmemiş, hocası da bu mesleği kabul etmemesini tavsiye etmiştir.

Müellifin ahlak ve şahsiyetinden bahsederken Güngör'ün de şu satırlarını okuyoruz: “Cassas, kafir ve fasıklardan sultan olamayacağını belirtir ve böylelerine karşı çıkılmasını ister. Dinden sapmalar gösteren gruplara ve hak yoldan sapmış haksızlık ve zulüm yapan sultanlara karşı bu, “iyiliği emir ve kötülükten nehiy” vazifesinin yapılmamasından dolayı duruma facirlerin, mecusilerin, islam düşmanlarının hakim olduklarını, neticede kilit noktaların elden çıktığını, zulmün yaygınlaştığını, memleketin harap olduğunu, hem dinin hem dünyanın kaybedildiğini, böylece yeni zındıkların, Seneviyye, Harramiyye ve Mezdekiyye gibi sapık fırkaların türediğini” belirtiyor.²⁴ O halde kendi elinin emeği ile geçinen, kötülöklere alet olma korkusuyla vazife almayan Cassas, metin bir ilme sahip olduğu gibi, sağlam bir ahlaki seciyeye de sahip bir fakihtir.

F-TALEBELERİ

Hiç vazife almaksızın, yani kadılık yapmaksızın sadece ders okutan Cassas'ın bir çok, hatta sayısız talebesinin olması gerekir. Bunlardan bazılarının kısa biyografisini verelim:

¹⁸ A.g.e., v. II, 3b-a, 10a, 45a vd.

¹⁹ A.g.e., v. I, 100a vd; II, 54b.

²⁰ Enbiya, 79.

²¹ Al-i İmran, 159.

²² Cassas, a.g.e., v. II, 1a, 2b-a, Başka misaller için bkz. I, 76a, 77a; 45a vd.; Güngör, 123-125.

²³ Bkz. Yukarıda s. 14, Dipnot, 4.

²⁴ Güngör, s. 26.

1- Ebu Bekir el-Harezmi (Ö.403/1012)

Fetvalarının isabetli oluşu ve güzel ders verışı ile tanınmıştır. Kadılık kabul etmediği gibi hediye de kabul etmezdi.

2- Ebu Abdillah Muhammed b. Yahya el-Cürcani

"Tercih ehlerinden" kabul edilmiş olan bu fakih, meşhur el-Kûdurî'nin hocasıdır. "Tercihu Mezhebi Ebi Hanife" adlı eseri vardır.

3- Ebu Ca'fer en-Neseî (Ö. 414/1023)

Hocası Cassas gibi zühd ve takva sahibi olup iffetli bir fakihdi. İsbetli görüş ve sağlam bir ilme sahipti. "et-Talikat fi'l-Hilaf" adlı eseri meşhurdur.

4- Ebu'l-Hüseyn ez-Zağferani (Ö. 394/1004)

el-Hidaye'de sık sık adı geçen bir alimdir ve Cassas'ın talebelerindedir.

5- Muhammed b. Ahmed el-Vasûî el-Kemârî (Ö. 417/1026)

Iraklıdır. Dakik bir alimdir. Vasıt kadılığı yapmıştır.

6- Ebu Ca'fer el-Ustrûşeni (Ö. 400/1009)

Cassas ve Muhammed b. el-Fadl'dan ilim almış olan el-Ustruşeni, ed-Debûsî'nin hocasıdır. "ez-Ziyadat" adlı bir eseri vardır.

7-Ebu'l-Ferec, Ahmed b. Muh. b. Ömer

İbnü'l-Mesleme adıyla maruftur.²⁵

G-ESERLERİ

Büyük alim Cassas, bir çok eser yazmıştır. Bunların çoğu Furû Fıkh'a aittir ve bu eserlerden bir-kısmı bize kadar gelmiştir. Bir kısmının da sadece adları bizce malumdur.

1-Bize kadar gelememiş olan eserleri şunlardır:

a-Şerhu'l-Cami'i'l-Kebir.²⁶

b- " " Sağir.²⁷

c-Şerhu Muhtasari'l-Kerhi.²⁸

d-Şerhu'l-Menasik li Muhammed b. el-Hasen.²⁹

e-Şerhu Asari't-Tahavi.³⁰

f-Şerhu'l-Esmâi'l-Hüsna.³¹

g-Cevabatü'l-Mesail³².

2-Bize kadar gelen eserleri de şunlardır:**a- Şerhu Muhtasari-t-Tahavi**

Matbu olmayan bu eserin Süleymaniye Kütüphanesi Nu: 717'de yazma bir nüshası bulunmaktadır.³³

²⁵ Güngör, s. 34-35; Nişemî, I, 94-98.

²⁶ İbn Nedim, s. 293.; İbn Kutluboga, s. 6; Kehhale, II, 7; Leknevi, s.28; Taşköprizade, Ahmed b. Mustafa, Miftahu's-Saade ve Misbahu's-Siyade, II, 184, Mısır, 1968; Güngör, s. 37.

²⁷ Katip Çelebi, s. 563-564; Kuraşi, I, 85; İbn Nedim, s. 307; Taşköprizade, Miftah, II, 184.

²⁸ Kuraşi, I, 84; Taşköprizade, Ahmed b. Mustafa, Tabakatü'l-Fukaha, s. 66, Musul, 1961; Taşköprizade, Miftah, II, 184; İbn Kutluboga, s. 6; Leknevi, s.28.

²⁹ Güngör. s. 38.

³⁰ A.g.e., s.160.

³¹ İbn Kutluboga, s. 6; Taşköprizade, Miftah, II, 184; Leknevi, s. 28; Taşköprizade, Tabakat, s. 67; Güngör, s.42.

³² Bilmen, Ö.Nasuhî, Büyük Tefsir Tarihi, I, 391, İstanbul, 1974; İbn Kutluboga, s. 6; Taşköprizade, Miftah, I, 184.

³³ Güngör, s. 40; Taşköprizade, Miftah, I, 184; Kehhale, II, 7; Kuraşi, I, 84; Leknevi, s. 28; İbn Kutluboga, s. 6; Bilmen, Tefsir Tarihi, II, 391.

b- Şerhu Edebi'l-Kadı li'l-Hassaf

Cassas'ın bu değerli şerhinin yazma nüshaları, Feyzullah Ef. 658, 659 nu'larda, Carullah, 1689 ve Patna, 1, 92, 933 nu'da bulunmaktadır.³⁴

c- Muhtasaru İhtilafi'l-Fukaha

Bu eser Tahavi'nin büyük bir eserinin muhtasar hale getirilmiş şeklidir. Eser, derli-toplu oluşu, üslubunun akıcılığı, bilinen mezhepler yanında zamanımıza kadar gelememiş mezheplerden de bahsedışı, bu alanda yazılmış en eski eserlerden biri oluşu bakımından Mukayeseli Fıkıh için önemli bir kaynaktır. Türkiye'de ve Mısır'da yazmaları vardır.³⁵

d- Ahkamu'l-Kur'an

Cassas'ın bu eseri, Fikhî Tefsir sahasının ilk örneği olarak zamanımıza kadar gelmiş bulunan Fıkıh, Usul'i-Fıkıh, Hilafiyat bakımından değeri büyük olan bir kitaptır. Kıymetine ve şöhretine binaen el yazmaları ve baskıları çoktur. İstanbul, Kahire, Tunus, Berlin, vs. gibi birçok şehirde yazmaları mevcuttur.

Eserde ayetler sırayla ele alınarak bunlardan sadece ahkamla ilgili olanlar tefsir edilmiş³⁶ "Fikhi meseleler hakkında uzun uzadıya tetkiklerde bulunulmuş, müctehitlerin konu ile ilgili görüşleri yazılmış, bunların dayandıkları naslar, delilleriyle ve senetleriyle beraber verilmiştir".³⁷ Müellifin bu eseri ve kendisi hakkında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim elemanlarından Mevlüt Güngör tarafından 1981 yılında "Cassas ve Fikhî Tefsiri" adlı doktora tezi yapılmıştır. Eseri ve müellifini tanımak bakımından müracaat edilebilecek çok geniş hazırlanmış bir tezdır.

e- Usulü'l-Fıkh (el-Fusul fi'l-Usul)

Yüksek lisans tezimizin bir bölümü olarak incelemeye çalıştığımız Cassas'ın bu kitabı, hacimli, sistemli, kaynakların "faydalı" diye bahsettiği ve hakikaten öğreticiliği yanında tatbikattan fazlaca misallerle takviye edilmiş bir eserdir. Aynı zamanda Hanefi mezhebinin bize kadar gelmiş olan ilk Fıkıh Usulü kitabıdır.³⁸ Bu eser sadece bir Hanefi usul kitabı değil, aynı zamanda diğer mezhep müctehitlerinin görüşlerine de yer verilmiş bir hilafiyat, yani mezhepler arası mukayeseli bir hukuk kitabıdır. Kitabın adının "el-Fusul fi'l-Usul" olduğu 229 no'lu yazma nüshasının 329. sayfasından anlaşılmaktadır.³⁹

Bu eser hakkında müellifin hayatıyla birlikte Kahire el-Ezher Üniversitesi'nde Uceyl Casim en-Nüşemî tarafından bir Doktora tezi yapılmıştır. Yalnız eserin tamamı değil, baştan "istinbat yollara"ni ihtiva eden 114 varakının edisyon kritiği yapılmıştır. Teksir halinde bir cildi Cassas'ın hayatına diğer iki cildi de eserin mezkur kısmına ait olmak üzere üç ciltten ibarettir.

³⁴ Güngör, s. 42.

³⁵ A.g.a., s. 40.

³⁶ A.g.e., s. 46.

³⁷ Bilmen, Hukuku İslamiyye, I, 370.

³⁸ İzmirli, İlm-i Hilaf, s. 15.

³⁹ Cassas, v. II, 329; Nüşemî, Tez, II, 1; el-Kevseri, Muhammed Zahid. Fıkh-u Ehlî'l-İrak ve Hadisühüm, (Tahkik Abdülfehtah Ebu Gudde) s. 14, 68, y.y., t.y.

Cassas'ın söz konusu eserinin hem yazma nüshaları az, hem de mevcut olan nüshalar eksiktir. Eksik olan üç nüshanın üçü de Kahire, Daru'l-Kütübi'l-Misriyye'dedir.⁴⁰

Bunlardan 229 nu'lu nüsha, en az eksikliği olan nüshadır. Bu eksikliğin üç varak kadar olduğu tahmin edilmektedir. Bu nüshanın varak sayısı 329 olup her sayfasında 25 satır bulunmaktadır. Müstensihî Muhammed b. Mâdi, istinsah tarihi, 1347 ve istinsah edildiği yer Mescid-i Aksa'dır.

191 nu'lu nüsha ise, başka bir nüshanın birinci cildir. 150 varak olup, hem baştan hem de sondan eksiktir. Nasihi ve nesih tarihi de bu yüzden belli değildir. Yazısı da oldukça bozuktur ve zor okunmaktadır.

26 nu'lu nüshaya gelince, O da eserin ikinci kısmına tekabül edebilir. 229 nu'lu nüshanın 211b varakından başlar. Daha okunaklı bir yazıyla yazılmış olan bu nüshanın her varakında 23 satır bulunmaktadır. 165 varak olan mezkur nüsha, sonu itibarıyla 229 nu'lu nüsha ile aynıdır. Bu nüshayı hicri 749 yılında Emir Katip b. Ömer yazmıştır. Emir Katip, bu nüshayı h. 391 tarihinde yazılmış olan bir nüshadan istinsah ettiğini adı geçen nüshanın sonunda zikretmektedir.⁴¹ Cassas'ın bu eserinin ihtiva ettiği konuları, tezimizin giriş kısmına koyduğumuz fihristten görmek mümkündür. Müellif bu eseriyle Hanefî Fıkıh usulünün ilk kafi ve vafi eserini kaleme almıştır. Eserde takip edilmiş olan metodu tezimizin ikinci bölümünde açıklamaya çalışacağız. Bu bakımdan burada sadece şekil bakımından ve bir de kitabın yazmalarıyla ilgili kısa bilgi vermeye gayret ettik.

II-DEBÛSÎ'NİN HAYATI

A-İLMİ MUHİTİ

İslam Hukuku'nun mühim simalarından birisi olan Debûsî, Maverau'n-Nehr'de yaşamıştır.

M. X.asır ortalarından XII. asır sonlarına kadar, Ortaasya'da Tanrı Dağları çevresinde ve Maverau'n-Nehr'de Kansu'dan Aral gölünün batı kıyılarına kadar uzanan geniş sahada hüküm süren ilk Müslüman-Türk devleti, Karahanlılar Hakanlığı'dır.

Dokuz Oğuzlar ve Uygurlar gibi, Eski Gök-Türk devletine bağlı ve yine Gök-Türkler'le Dokuz Oğuzlar gibi Aşina Soyu'na mensup Karahanlılar'ın esası, Karluk, Yağma ve Çiğil Türkleri'dir.

Daha IX. asır ortalarından beri Hakanlılar adıyla müstakil idare ve orduya sahip Karahanlılar. X. asrın ilk çeyreğinin sonlarında, hakanları Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i kabul etmesi ve Abdulkerim ünvanını alması ile Ortaasya'da halk topluluğu Türk olan ilk Müslüman-Türk devletini kurdular; aynı asrın sonlarında öteden beri harp halinde buldukları Samanoğulları'nı kat'i mağlubiyete uğratarak bütün Maverau'n-Nehr'e sahip oldular. Kısa zamanda doğu ve batı Türkistan'a hakim büyük bir devlet kurdular.

X. asır ortalarından XI. asır sonlarına kadar, Karahanlılar, Ortaasya'nın tek büyük devletiydiler; başlangıçta bir bütün devlet halinde, kuvvetli iken, az zamanda Doğu Karahanlıları, Batı Karahanlıları diye ikiye bölündüler. Maverau'n-Nehr'i elde

⁴⁰ Güngör, s. 43 (ve dipnot 1).

⁴¹ Fazla bilgi için bkz. Güngör, s. 43-45.

ettikten sonra Horasanı da almak istemiş, fakat Gazneliler'e yenilmişlerdi. İkiye bölündükten sonra, başşehirlerini önce Balasagun'da sonra Kaşkar'da kuran Doğu Karahanlıları, Karahitaylar tarafından mağlup edildi. Devletlerini Maverâü'n-Nehr'de devam ettiren Batı Karahanlıları ise, önce Selçuklular'a, sonra Karahitaylar'a mağlup oldular. Son hükümdarları Osman'ın, 1212'de Harzemşah Mehmet tarafından idamı üzerine tarihe karıştılar.

Karahanlılar'a, Hakanlılar, Elik Hanlar, Arslan veya Buğra Hanlar gibi isimler verilir. Bu devletin hakanları, kendilerini büyük Saka kahramanı Alp Er Tunga'nın neslinden sayarlar.

Karahanlılar hususiyile X. ve XI. asırlarda, Ortaasya'da ileri bir Türk-İslam medeniyeti kurmuşlardır. İslam, din ve medeniyetinin taze Türk gücü ile birleşmesi, Türk'ün inanma üslubuyla ve eski Türk medeniyeti mirasıyla birleşip gelişmesi tarihinde ilk adımı onlar atmıştır. Muntazam bir orduya ve devirleri için hayli ileri bir devlet teşkilatına sahip bulunuyorlardı. Ülkelerinin Kaşkar, Balasagun, Semerkant ve Buhara gibi kültür ve medeniyet merkezlerinde hummalı bir fikir ve sanat hayatı vardı. Hükümdarlar, alimleri şairleri himaye ediyor, onlara saygı gösteriyor, saraylarında yüksek mevkiler veriyorlardı. Şehirlerde kurulan kütüphanelerde, medreselerde devamlı bir ilim ve edebiyat çalışması görülmüyordu.⁴² Esas ilim merkezleri ise, Daha çok Semerkant ve Buhara gibi şehirler olmuştur.⁴³

Karahanlılar devri Fıkıh Tarihi bakımından da çok önemli olmuştur. Bilindiği gibi Karahanlılar, müslümandılar. Öyle gözükmüyor ki, onlar, İslam dinine çok çabuk ve tam bir tarzda intibak etmişlerdir. Nitekim o devirde yetişip tarafımızdan tetkik edilen fakihlerin, hemen hepsi Türktür... Müslüman Türklerin ilim ve irfanıyla İslam'a ve hususiyile İslam Hukukuna intibakları ve 300'e varan İslam Hukukçusu yetiştirmeleri, hatta onların Fıkha dair eserlerinin 350'den fazla oluşu fevkalade calib-i dikkattir. Bu hal onların ileride kuracakları Türk-İslam İmparatorluklarına ne derece layık olduklarını göstermektedir.

Fetva kitaplarının 20 kadar olduğu 350'den fazla fıkıh eserinin % 98'i Hanefî Fıkhı'na dairdir. Filhakika Maverâü'n-Nehr, Hanefî Fıkhı'nın kalesi olmuştur. Öyle ki, bu mezhebi, hususiyetle Hanefî Fıkhını, Maverâü'n-Nehr mezhebi ve fıkıhı saymak mümkün olabilir. Bu hususta şu ifadeleri okumaktayız: "Mezhep (Hanefî mezhebi) bilhassa şarka doğru yayılarak, Horasan ve Maverâü'n-Nehr'de en büyük inkişafına erişmiştir. Bir çok meşhur Hanefî fakihî, hep bu memleketlere mensuptur. V. (XI) asırdan Moğollar devrine kadar Buhara'da İbn Maza ailesinden gelen Hanefî reisleri, veraset tariki ile ve sadr unvanı altında, şehrin siyasi idaresine de hakim olmuşlardır... Bu mezhebin, gelişmesini Maverâü'n-Nehr'e borçlu olduğunu söylemek yersiz olmayacaktır.

İslam Hukukunun kendilerine halen dahi çok şey borçlu bulunduğu ve -öyle gözükmüyor ki- borçlu kalmakta devam edeceği ed-Debûsî (Ö. 430/1039), el-Halvaî (Ö. 456/1063), es-Serahsî (Ö. 483/1090), el-Pezdevî (Ö. 482/1089), es-Sadru's-Şehid (Ö. 536/1141), en-Neseî (Ö.537/1142), es-Semerkandî (Ö.538/1143), İbn Maze Mahmud (Ö. 570/1174), el-Kasanî (Ö. 587/1191), Kadıhan (Ö. 592/1196) ve el-Merginanî (Ö. 593/1197) gibi fakihlerin Karahanlılar devrinin ilim adamları

⁴² Banarlı, N. Sami, R. Türk Edebiyatı Tarihi, I,218, İstanbul, 1983; Aynı mahiyette Togan, Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 58-59, İstanbul, 1968; I. A. Karahanlılar mad.

⁴³ Kavakçı, Y. Ziya, Karahanlılar devrinde türk Hukukçuları, s. 304, Ankara, 1976.

olmaları ve Maverâü'n-Nehr'de bulunmaları yukarıdaki hükmümüzü teyit eder ve biz Türklere iftihar vesilesi olur.⁴⁴

B-HAYATI

"Fıkıh Usûlünü Fıkıh Usulü yapan"⁴⁵ bu ünlü alimin adı, Ebu Zeyd Abdullah b. Ömer b. İsa 'ed-Debûsî' dir.⁴⁶ Hayatını konu edinen bütün tabakat kitaplarında nisbesi ed-Debûsî' dir. Buhara ile Semerkant arasında bir köy olan "Debûsîye" ye nisbet edilmiştir. Bundan dolayı "Debbûsî" diye okunması doğru değildir.⁴⁷ Bazı eserlerde de "Abdullah" yerine "Ubeydullah" yazılıdır.⁴⁸

Debûsî, 367/978 yılında "Debûsîye"de doğmuştur.⁴⁹ Yukarıda belirttiğimiz gibi Debûsî, Maverâü'n-Nehr'de yaşamış büyük fakihlerden biridir. Asya mektebini kemale erdirmiş olan bu meşhur Hanefi Fakihî, 430/1039'da Buhara'da vefat etmiştir.⁵⁰ Tabakat kitapları bu müellif hakkında da fazla malumat vermemektedirler.

C-HOCALARI

Debûsî'nin hayatından bahseden eserlerde O'nun hocalarının da fazla olmadığını görüyoruz. Ancak bir tanesinin isminden bahsedilir ki, biz de onu kısaca zikredeceğiz:

Ebu Cafer el-Ustruşenî (Ö. 400/1009)

Yukarıda Cassas'ın talebelerinden bahsederken bu fakih hakkında kısa bilgi vermiştik.⁵¹ Onlara ilaveten şunları da kaydedebiliriz: "Daha evvel İmam Maturidî tarafından başlatılmış olan Asya mektebi, büyük hukukçu "Şerhu Muhtasari't-Tahavi" sahibi el-Cassas er-Razî'nin gerek bizzat kendisi, gerek talebeleri tarafından tekamül ettirilmiştir. ed-Debûsî, bu mektebi O'nun talebelerinden almıştır. Hem Ebu Bekir Muh. b. Fazl'ın ve hem de Ebu Bekir el-Cassas'ın talebesi olan Ebu Cafer b. Abdullah el-Ustruşenî, ed-Debûsî'nin hocasıdır.⁵²

D-İLMİ

Çok yönlü olan ve Fıkıh Usulünü ince bir tasnif ve tertibe tabi tutan Debûsî, İslam Hukukunun her dalında mükemmel eserler yazmıştır. Hanefi mezhebinin usulünü iyi bildiği ve hakkıyla savunduğu gibi, diğer mezhepleri de iyi bilmektedir. Mezhebini diğer mezheplere karşı savunmak için hemen hemen her konuyu veya her meseleyi onlarla mukayese etmiş ve kendi mezhebinin görüşlerinin daha sağlam esaslara bağlı olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Bu bakımdan da İlm-i Hilafa fazla ehemmiyet verilmiş olup, kendinden önce bu ilme dair eserler yazılmış⁵³ olsa bile, söz konusu eserler, bize kadar gelemediğinden O, İlm-i Hilaf'ın da kurucusu

⁴⁴ A.g.e., s. 305-306.

⁴⁵ İzmir'li, İlm-i Hilaf, s. 14.

⁴⁶ Kuraşi, I, 339; II, 247; Taşköprizade, Tabakat, s. 64; Leknevi, s. 109; İbn Kutluboga, s.36; Kehlale, II, 96; İbn Kesir, XII, 46-47; İbn Esir, I, 490; Taşköprizade, Miftah, II, 184; Katip Çelebi, s. 84, 168, 196, 352, 467, 568, 703.

⁴⁷ İzmirli, s.14 (dipnot).

⁴⁸ Kuraşi, I, 339; Bilmen, Hukuku İslamiyye, I, 375.

⁴⁹ Hamidullah, muhammed, İslam Hukuku Etüdleri, s.65, İstanbul, 1984.

⁵⁰ Bkz. Yukarıda dipnot 46.

⁵¹ Bkz. Yukarıda s. 18

⁵² Kavakçı, s.33-34; Kuraşi, II, 247; Taşköprizade, Tabakat, s. 64; Leknevi, s. 109; Güngör, s. 151.

⁵³ Kavakçı, s.28.

sayılır.⁵⁴ Bu konuda ilk eser de O'nun "Te'sisü'n-Nazar" adlı kitabıdır. Debûsî, Hanefî fakihlerinin en büyüklerinden birisidir. Semerkant ve Buhara'da ileri gelen büyük alimlerle bir çok münazaralar yapmış ve her defasında onları susturmuştur. Tâ ki, tefekkürde ve delil getirmede adı darb-ı mesel olmuştur.⁵⁵ Koca Kadı, her kim ile münazara etse ona üstün gelirdi. Yine bir gün bir adam ile münazara edip onu ilzam edince, o adam gülmeye başlamış, buna canı sıkılan Kadı, şu mealde bir şîir söylemiş:

"Ne oluyor, onu delilsiz bırakıp ilzam ettiğim halde,
bana kahkaha ile gülererek mukabele ediyor.
Eğer kişinin gülmesi, fikhından ileri geliyorsa,
sahrada ayı ne yaman fakihtir".⁵⁶

Debûsî hem bir fakih hem de bir Fıkıh Usulü alimidir. Binaenaleyh, Fıkıh Usulünü iki Hanefî fakihî ve imamı, yani Debûsî ile Kerderî (Ö. 642) ihya etmiştir. Fıkıh Usulünü geliştirip yayan Hanefî Fakihleridir. Şöyle ki, Mukayeseli Fıkıhın (İlm-i Hilaf) kurucusu Ebu Zeyd ed-Debûsî, kıyas bahsini herkesten geniş yazdı, kıyasta ihtiyaç duyulan şartları ikmal etti. İşte bununla Fıkıh Usulü kemal buldu.⁵⁷ Fıkıh Usulünü tetkik edenler, bunun böyle olduğunu derhal anlarlar.

Debûsî, Kadılık da yapmıştır ve yedi Kadıdan biridir.⁵⁸

Müellif, eserleriyle gerek şark ve gerek Garb müslümanları arasında büyük bir tesir icra etmiştir. Debûsî, İbn Nüceym'e tesir etmiş, O da el-Eşbah ve'n-Nezair yoluyla Mecelle'ye tesir etmiştir. Bilhassa Mecelle'nin "Kavaid-i Külliye" olan ilk 100 maddesinde bu tesir açıkça görülür.⁵⁹ Diğer taraftan Endülüslü meşhur Hukukçu İbnü'l-Arabî, Bağdat'a gelerek Debûsî'nin eserlerini kopya etmiş ve Garbî İslam Alemine yaymıştır. Bu sebeple İbn Rüşd'ün eserlerinin Debûsî'den mülhem olduğu düşünülebilir.⁶⁰

O halde, Debûsî, güçlü zekası, sağlam mantığı, geniş ilmi, derin muhakemesi ve orjinal eserleriyle adı, Şark ve Garb'a yayılmış olan bir fakihtir.

E-AHLAKI

Debûsî'nin hayatını konu edinen tabakat ve teracim kitapları O'nun ahlaki yönüyle ilgili olarak herhangi bir bilgi vermiyorlardı. Ancak münazara ettiği bir çok kimseyi susturması ve bazıları hakkında ağır bir dil kullanması, onun sert mizaçlı bir alim olduğu zannını veriyor. Diğer taraftan "el-Emedü'l-Aksa" adlı eserine bakılacak olursa, Fıkıh ve Fıkıh Usulünün yanında O'nun Tasavvufu da iştigal ettiği anlaşılmaktadır.⁶¹ Fakat tasavvufî hayatına dair kesin bir şey söylemek şimdilik mümkün görünmemektedir.

⁵⁴ Leknevi, s.109; İbn Kutluboğa, s. 86-36; İbn Halikan, Ahmed b. Muh. b. İbrahim b. Ebi Bekr el-Bermeke, el-İrbilî eş-Şafîî, Kitabü Vefeyatü'l-Ayan ve Enbai Ebnai'z-Zaman, Beyrut, t.y., II, 251; Taşköprizade, Miftah, II, 184; İbnü'l-Esir, el-Lübab, I, 490; İbn Kesir, el-Bidaye, XII, 464.

⁵⁵ İzmirli, s. 14.

⁵⁶ Bkz. Yukarıda dipnot 46'deki kaynaklar.

⁵⁷ Kehhale, s. 96; İzmirli, s. 14.

⁵⁸ İzmirli, s. 4 vd; İbn Kesir, a.y.; Taşköprizade, Miftah, a.y.; İbn Hallikan, a.y.; Kuraşî, a.y.; Leknevi, a.y.; İbn Kutluboğa, a.y.

⁵⁹ Kavakcı, s.34.

⁶⁰ Hamidullah, s. 65.

⁶¹ Debusi, Takvimü'l-Edille, v. 3b-a vd., Süleymaniye Ktb., Laleli Bölümü, Numara 690.

F-ESERLERİ

Kadılığı yanında Debûsî'yi Şark ve Garp'ta tanıtan ve tesirini oralara kadar yayan, O'nun meşhur ve orjinal eserleridir.

Debûsî'nin bir kısım eserleri zamanımıza kadar geldiği halde, bir kısmı da gelememiştir. Bize kadar gelemeyen eserlerinin adları şunlardır:

- 1- *el-Envar fi Usul'l-Fıkh*.⁶²
- 2- *en-Nuzum fi'l-Fetâva*.⁶³
- 3- *Şerhu'l-Cami'i'l-Kebir*.⁶⁴
- 4- *Tecnisü'd-Debûsî*.⁶⁵
- 5- *Hizanetü'l-Hüda*.⁶⁶

Ünlü Fakihin bize kadar gelen eserleri de şunlardır:

- 1- *el-Emedü'l-Aksa*

Konusu tasavvuf, hikmet ve nasihat olan bir eserdir. Tahkikli baskısı 1985 yılında yapılmıştır.⁶⁷

- 2- *Kitabü'l-Esrar fi'l-Usul ve'l-Furu*⁶⁸

Henüz neşredilmemiş olan umumi mahiyette bir fıkıh kitabıdır. Doğu İslam alemi, bu nev'in etüdünü daha ileriye götürememiştir. Endülüs'e kadar yayıldığı ileri sürülmektedir.⁶⁹ Endülüslü meşhur hukukçu İbnü'l-Arabi, Bağdat'a gelip Debûsî'nin eserlerini kopya etmiş, Garbî İslam Alemine yaymıştır.⁷⁰ Henüz yazma halinde olan ve Brockelmann'ın görmediği bir çok yazmaları olan bu fıkıh kitabı, metod itibarıyla diğer fıkıh kitaplarına benzememektedir. Diğer mezhep sahiplerinin, bilhassa Şafii'nin görüşlerini ve delillerini de zikreden bu eser, asıl konusu itibarıyla Hanefî olmakla beraber, mukayeseli hukuka önem vermiştir.⁷¹

- 3- *Kitabü Te'sisi'n-Nazar*

Debûsî'nin sadece bu eseri matbudur. Hilafiyat ilminin kurucusu olan Müellif, bu sahanın ilk eserini bu ad altında kaleme almıştır. " Bu eser, İslam Hukuk ilminde, bir sahanın müstakil olarak inkişaf etmesini sağlayan bir kitaptır. Bu müstakil saha bugünkü mukayeseli Hukuka da benzer ve Hilafiyat adını alır. Debûsî eserinde bir meseleyi ele alır ve fakihlerin o mesele ile ilgili görüşlerini ayrı ayrı sayar ve hemen ardından bu gibi ilk ihtilafların ayrı ayrı mezhepler arasında veya aynı bir mezhep dahilinde nasıl olup da yüzlerce nokta-i nazara ayrıldığıнын esas sebebini teşkil ettiğini göstermektedir."⁷²

Şimdi de biraz eserin yazılış sebebi ve muhtevası hakkında kısa bilgi vermeye çalışalım: Müellif, bizzat eserini kaleme alış sebebini ve mevzuunu şöyle

⁶² Kehhale, s.96; Katip Çelebi, s.196.

⁶³ Leknevi, s.109.

⁶⁴ Katip Çelebi, s.568.

⁶⁵ A. g. e., s.352.

⁶⁶ A. g. e., s.703; Kavakcı, s.35; Debusi, Usul, v.3a.

⁶⁷ Debusi, Usul, v. 3a; Bilmen, Hukuku İslamiyye, I, 375; İbn Kutluboğa, s.36; Kehhale, s. 96; Katip Çelebi, s. 168; Taşköprizade, Miftah, II, 184.

⁶⁸ İbn Kutluboğa, s.86; İbnü'l-Esir, I, 490; Taşköprizade, Miftah, II, 184; Leknevi, s.109.

⁶⁹ Hamidullah, s. 65.

⁷⁰ Hamidullah, s. 65.

⁷¹ Kavakcı, s. 36.

⁷² Hamidullah, s. 66-67.

izah ediyor: “Mesail-i Hilaf”ın (Fukaha arasında ihtilaf edilen şer’i problemlerin) öğrenilmesi işinin fakihlere ağır geleceğini, ihtilaflı konuların istinbat yollarının hukukçulara zor olabileceğini, yine alimleri mesail-i hilafın hakikatlerini anlamaya götürecek ilimlerinin azlığını görünce, bu kitabı yazdım...” Debûsî, devamla şöyle diyor: “Fukahanın ihtilaf ettiği meseleleri düşündüm ve onların sekiz kısma ayrılabilceğini gördüm:

- I-Ebu Hanife ile İmameyn (Ebu Yusuf-Muhammed)in ihtilaf etmiş oldukları,
- II-Şeyhayn (Ebu Hanife-Ebu Yusuf) ile Muhammed’in,
- III-Tarafeyn (E.Hanife-Muhammed) ile Ebu Yusuf’un,
- IV-Ebu Yusuf ile Muhammed’in,
- V-Muhammed ve Hasen b. Ziyad (Ö. 204)ile Züfer(Ö:158)’in,
- VI-Hanefî imamlarıyla İmam Malik’in;
- VII-Muhammed, Züfer, Hasen b. Ziyad ile, İbn Ebi Leyla’nın,
- VIII-Muhammed, Züfer, Hasen b. Ziyad ile Şafii’nin ihtilaf etmiş oldukları meseleler...”

Müellif, kitabın hacminin fazla kabarmaması için diğer alimlerin ihtilaflarına yer vermemiş...⁷³

O halde, Debûsî’nin fakihlere ihtilaflı meseleleri kolayca anlayabilecekleri esasları vermek ve öğretmek, dolayısıyla pratik faydalar sağlamak gayesiyle eserini te’lif ettiği anlaşılmaktadır.

Eserde takip edilen metoda gelince, Debûsî evvela ilgili konu veya mesele ile alakalı, ana kaideyi zikreder ve buna “el-Asl” der ve sonra “işte buna göre şu meseleler teferru eder” veya “bundan şu meseleler çıkar” diyerek tatbikattan misaller verir. Daha sonra ana kaideyi tatbik ederek bu meseledeki ihtilafları, tarafların görüşlerini kafi derecede vuzuhla gösterir. Kitaptaki ana kaidelerin tamamı 75 kadardır. Bunlar da Mecelle’nin Külli Kaideleri’ne benzemektedir... Bu küçük eserin, kendi sahasında bir çığır açtığını beyana ihtiyaç yoktur.⁷⁴

4-Takvimü’l-Edille

Kaynakların tamamı, Debûsî’nin bu eserinin ismini zikretmektedirler.⁷⁵ Yüksek Lisans Tezimizin bir bölümünü oluşturan bu kitabı okuma imkanı bulduk. Bize kadar gelmiş olan bu usul kitabının İstanbul kütüphanelerinde bir çok yazmaları vardır.⁷⁶ Ne var ki alimler arasında şöhret yapmasına rağmen henüz basılmamıştır.

Debûsî, kendisine yakışır bir üslup ve ilmi kudretle, fıkıh usulünü, bu eseriyle Fıkıh Usulü yapmıştır.⁷⁷ Usul-i Fıkh’ı Hanefilerin yolunda ilk vaz’ eden Cassas’dır. Debûsî ise Cassas’ın talebeleri aracılığı ile Ortaasya Mektebi geleneğini devam ettirerek yazdığı Takvimü’l-Edille adlı kitabında “Kıyas” bahsini diğerlerinden daha detaylı yazdı. Kıyasla ilgili olarak ihtiyaç duyulan mümehhed (mebsut) oldu. O halde Debûsî’yi Fıkıh Usulünü ince bir tertip ve tasnifle kaleme alanların ilklerinden sayabiliriz.⁷⁸

⁷³ Debusi, Tesi’sü’-Nazar, s. 2, Mısır, ty.

⁷⁴ Kavakcı, s. 37.

⁷⁵ Bkz. yukarıda dipnot 46.

⁷⁶ Hamidullah, s. 66; Atay, Hüseyin, İslam Hukuk Felsefesi, s. 85. Ankara 1973

⁷⁷ İzmirli, s. 14.

⁷⁸ İzmirli, s. 13-14.

Eser hakkın'da M. Hamidullah da şunları söylüyor: "Bu kitap, öğrenmeye çalıştığımız Fıkıh Usulü'nü kendine konu edinen, fakat bugüne kadar hiç okuyamadığım en iyi kitaplardan birisidir. Müellifi, mukayeseli tetkiklerin üstatlarından biridir. Bu geniş bilgilerin mebsut bir şekilde, İslamın Hukuk İlmi'nin mühim mahsulününün münakaşalarını zenginleştirmiş olmasına hayret etmeyelim. Diğer taraftan eserleri ne yazık ki, saklı kalamamış olan diğer üstatların büyük bir kısmının nokta-i nazarları, muhtelif iktibaslar halinde, (bu eser sayesinde) günümüze kadar gelebilmiştir. Takvimü'l-Edille'nin de Mukayeseli Fıkıh Usulü'ne dair eserlerden biri olduğu söylenebilir.⁷⁹ Söylenebilir değil, söylenenlerin tamamı doğrudur. İleride müellifin eserinde metodunu yazmaya çalışırken eseri biraz daha yakından tanımaya çalışacağız. Yalnız şunu söyleyebiliriz ki, eserinde incelediği her konuyu, açık seçik, son derece müdellel işlemiş, orjinal bir mantık, güçlü bir muhakeme ile kaleme almış, konu ile ilgili bütün görüşlere yer vermiş, bunların dayandıkları delilleri ayrı ayrı zikretmiş, bunları kendi mezhebinin görüşleriyle mukayese etmiş ve çürütmüş, böylece kendi mezhebinin veya mezhebi içinde tercih ettiği görüşün sağlam ve doğru olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Mantık ilminin bütün kurallarını kullanarak çok teknik manada bir kıyas bölümü yazmıştır. Akli ve nakli bütün delillerden her konuda istifade etmiş ve bunları istediği gibi serbestçe bol bol kullanmıştır.

G-TALEBELERİ

Debûsî'nin talebeleri hakkında kaynaklarda bilgi bulamadık. Ancak Te'sisü'n-Nazar eserinin müellifi tanıtan baş kısmında, eş-Şeyh el-İmam Ebu Nasr Ahmed b. Abdurrahman er-Rigdemuni'nin Debûsî'den fıkıh okuduğu zikrediliyor.⁸⁰

er-Rigdemuni, Rigdemun'da doğmuştur. Rigdemun, Buhara'nın köylerinden birisidir ve Buhara'ya dört fersah uzaklıktadır. el-Ka'di el-Cemal diye maruf olan Rigdemuni imamdı, faziletli ve akıllıydı. Buhara'da kadılık yapmıştı.

Debûsî⁸¹, Ahmed b. Abdullah el-Fazl el-Hayzahezi ve kendi babası Abdurrahman b. İshak'tan ilim almıştır.⁸²

Rigdemuni, 414/1022'de doğmuş ve 493/1100'de Buhara'da ölmüştür.⁸³

Bu alimin siciller ve şartlar mevzuunda yazılmış el-Gureru's-ş-şurut adlı bir de eseri vardır.⁸⁴

Buraya kadar Cassas ve Debûsî'nin kendilerinden, kısaca bahsetmeye çalıştık. Bundan böyle onların eserleri olan el-Usûl ve Takvîmü'l-Edille'den bahsedebiliriz.

⁷⁹ Hamidullah, s. 66.

⁸⁰ Debûsî, Te'sisü'n-Nazar, Giriş kısmı.

⁸¹ Leknevi, s. 23-24.

⁸² Kuraşi, I, 73; Leknevi, s. 23-24.

⁸³ Kuraşi, I, 73; Kehhale, I, 264-265.

⁸⁴ Kehhale, I, 264-265, III, 153; Katip Çelebi, s. 1046.

CASSÂS VE DEBÛSÎ'NİN USÛLLERİNDEKİ METODLARI

A - CASSAS VE DEBÛSÎ'YE KADAR FIKIH USÛLÜ'NÜN TARİHÇESİNE KISA BİR BAKIŞ

Konumuza Fıkıh ve Fıkıh Usûlü'nü tarif ederek başlayalım : Fıkıhın kelime manası "bir şeyi iyice anlamak, künhüne vâkıf olmak" demektir.⁸⁵ İstilahî manası ise, "Kişinin, amel bakımından lehinde ve aleyhinde olan Şer'î hükümleri bilmesidir."⁸⁶

Usûl-i Fıkıh'a gelince, bu terkipteki "usûl" kelimesi, asıl, esas, delil, kaide, vs. manalarına gelir. Usûlcülere göre Fıkıh Usûlü, "Fıkıhî bilgilerin dayandığı esas" manasına gelir. Büyük Haydar Efendi, Fıkıh usûlü'nü şöyle tarif etmiştir: "Şer'î hükümleri, tafsilî delillerden çıkarmaya ulaştıran kaideleri bildiren bir ilimdir."⁸⁷ Fıkıh, tarih bakımından Fıkıh Usûlünden öncedir. Çünkü önce Fıkıh vardı.

Artık Fıkıh Usûlü'nün tarihçesine geçebiliriz:

Şer'î hükümleri ilk tebliğ eden Rasûlullah (s.a.v.)'dir:

"Peygamberimiz (vahye mazhar ve bu cihetle İslam'ın bir Şâri'i, muazzam bir naşiri olduğundan bütün dînî hükümlere ve dînî delillere şüphe yok ki, muttali idi. Aynı şekilde O'nun yüce huzurundan feyz alan Ashab-ı Güzin dahi, Şer'î delillerin, Şer'î hükümlerin ledünniyatına muttali, bu hususta), İlâhî yüksek bir lisan melekesini haiz idiler. Ashab-ı Kiramla karşılaşmış olup "Tâbi'ün" unvanını alan birçok büyük zevat da Asr-ı Saadete yakın bir asırda dünyaya gelmiş, Güzide Sahabilerden ders almış, Arapça'nın inceliklerine tam vâkıf bulunmuş oldukları cihetle Onlar da, Şer'î Şerif'in delillerine, hükümlerine pek mükemmel âşına bulunuyorlardı. Binaenaleyh, bunların bu feyizli zamanlarında Fıkıh ve Fıkıh Usûlü bir bilim şeklinde bir takım kaide ve nazariyelerle, bir takım meselelerden müteşekkil ve müdevven bir halde değildi.

Tâbi'ün'un son zamanlarına doğru İslam muhiti çok fazla genişlemeye başlamış, muhtelif ırklara mensup bir çok kavimler, İslamiyeti kabul etmişti. Bunlar da Kur'an'ın hususiyet ve meziyetlerine muttali olmak ihtiyacında idiler. Çünkü ancak bu sayede dini hükümlere hakkıyla vâkıf olunabilirdi. (Bu asırda) ictimâî hadiseler günden güne artıyor, muhtelif cereyanlar yüz gösteriyor, bir çok meseleler hal ve izaha muhtaç bulunuyordu.

⁸⁵Bilmen, Hukuku İslamiye, I, 20.

⁸⁶Bilmen, Hukuku İslamiye, I, 20.

⁸⁷Haydar, B. Ali, Usûl-i Fıkıh Dersleri, s. 7, İstanbul, 1326. Aynı mahiyette bkz. Ebû Zehra, Usûl-i Fıkıh, s. 6 vd. t.y., y.y.; Ali Haydar, Mecelle şerhi, I, 17 vd, İstanbul, 1313; Esad, Mahmud, Telhis-i Usûl-i Fıkıh, s. 2-10, İzmir, 1313.

İşte bu zorlayıcı sebepler neticesinde İslam alimlerinin harikulade mesaisi tecelli etmeye başlamış, bir çok ilimler tedvin edilmiş, en başta olmak üzere “Hadis”, “Fıkıh”, “Fıkıh usûlü” ilimleri müdevven hale gelmiştir.

Fıkıhî hükümleri kitaplara, kitapları bablara, bablara fasıllara takdim ederek bunları talebelerine yazdırmak suretiyle zaptettiren ilk zat, İmam-I Âzam Ebû Hanîfe Hazretleri'dir.

Bu bakımdan fıkıhla ilgili meseleleri ilim halinde ilk tedvin eden büyük fakih, İmâm-I Âzam'la O'nun kıymetli dirayetli ve talebeleridir.⁸⁸

Fıkıh Usûlü de Fıkıhla birlikte doğmuştur. Ancak tedvini, Fıkıhtan sonradır. Zira fıkıhın olduğu yerde zaruri olarak istinbat usulü de bulunur. İstinbat usulünün bulunduğu yerde Fıkıh Usûlü de bulunacaktır... Çünkü İbn-I Mes-ud, Ali b. Ebî Talib, Ömer b. el- Hattab gibi fukaha, herhalde hiçbir kayıt ve şarta bağlanmaksızın fikir beyan etmiyorlardı. Nitekim İbn-I Mes'ud Hazretleri, kocası ölen hamile bir kadının bekleyebileceği iddet müddeti hakkında, adı geçen kadının iddet müddetinin doğuma kadar olacağını bildiriyor ve bu hükmüne “Gebe olanların iddetlerinin müddeti yavrularını doğuruncaya kadardır”⁸⁹ mealindeki ayeti delil gösteriyordu ve bu hususta şöyle diyordu : “Ben kesin olarak biliyorum ki, Küçük Nisa Suresi, Büyük Nisa suresinden sonra nazil oldu.” “Bunu söylemekten maksadı da şu idi ki, Talak Suresi, Bakara'dan sonra nazil olmuştur. Bununla O, Fıkıh Usûlü'nün bir kaidesine işaret ediyordu. Bu kaide de, “sonra nazil olan bir nass'ın öncekini nesh veya tahsis etmesidir.” Buna göre İbn-I Mes'ud , Usûl'e ait bir metodu iltizam ediyordu.⁹⁰

Fıkıh Usûlü'nün tedvini ile ilgili olarak Hamidullah da şöyle diyor. : Beşeriyetin malum tarihinde, dünyanın hemen her yerinde çok eski devirlerden beri, hukukun izlerine rastlanır.⁹¹ Fakat İslamiyetten önceki devreye ait bütün hukuk müdevvenatı, müslüman hukukçuların da dediği gibi yani kanun metinlerine münhasır olarak vaz, edilmiş hukuk kaidelerinden ibarettir ve bunlar “ hukuk ağacının dalları” olup asla mücerred manasında “hukuk ilmi “ sayılmazlar; keza bunlar usul de değildir. Yani bu hukuk ağacının köklerini de teşkil etmezler. Fakat vereceğimiz bu misaller arasında bizzat kanunlara dair değil de müslümanların Fıkıh Usûlü, Anglosaksonların bugün jürisprüdans, yani memleketimizde de kullanılan tabir olarak “Hukuk Metodolojisi” diye adlandırdıkları sırf hukuk ilmine dair bir eser aramaya, daha doğrusu beyhude yere aramaya koyulunca, insan neficenin menfi oluşundan hayretler içinde kalır. Bir çok hukuk musannefatına ve bunların hacimli şerhlerine dünyanın her tarafında rastlanabilir, fakat mücerret olarak hukuk ilminden bahseden bir eser, bildiğime göre, Latinler de müstesna tutulmamak şartıyla, ne Şark ve ne de Garp cemiyetleri tarafından meydana getirilmiş değildir. Biraz ileride göreceğimiz vechile, bu mevzua dair ilk eser, Hicretin 150. yılında (M. 767) doğmuş olan İmam Şafîî tarafından telif edilmiştir. Bu faaliyet, müslüman hukuk ilmi üzerinde çalışma mahsullerinin belki de en büyüğünü teşkil eder. Fakat bu saha yegâne saha da değildir. Mesela, ilk yazılı anayasayı müslümanların meydana getirmiş olması, bilinen bir hakikattir.

⁸⁸Bilmen, Hukuku İslamiyye, 150; Aynı mahiyette bkz. Hamidullah, a.g.e., 177-193, 303-347; Zeydan, Abdül-Kerim, el- Veciz.s. 11, Bağdat,1984.

⁸⁹Talak, 4.

⁹⁰Ebû Zehra, Usul , s. 11.

⁹¹Hamidullah,s. 49.

Fıkıh Usûlü'ne dair en eski eserin İmam Şafiî'ye ait olduğuna daha evvel işaret edildi. Şu kadar var ki, bu, onu teşkil eden unsurların daha eski olmadığı manasını tazammun etmez. Hakikat şudur ki, mesele bir kaç nesilden beri hummalı bir şekilde münakaşa ediliyordu. Haber-i Âhâd'ın İslam Hukukunun kıymeti haiz bir kaynağı olarak tanınıp tanınmayacağı meselesi, bunlar arasındadır; bu mesele, Mu'tezilenin bir kısmı ile Ehl-i Sünnet arasında bir ayrılık teşkil ediyordu. Aynı zamanda "istihsan'ın hukukun tamamlayıcı bir kaynağını teşkil edip edemeyeceği meselesi vardı ki, bu da Hanefilerle devrin sair İslam Hukuk Mektepleri münasebetlerini karışıklığa sevk ediyordu. Şafiî'nin bunlardan uzun uzadıya bahsetmiş ve ezcümle Mu'tezileye ve Ehl-i Sünnete cevap vermeye çalışmış olması keyfiyeti, mevzû-u bahs ilmin unsurlarının daha evvel bulunduğunu ve İmam Şafiî'nin ancak bu unsurları topladığını ve kendi rey ve kanaatlarını da katarak bu faaliyete iştirak ve bütün bunları ihtiva eden "er-Risale" diye adlandırdığı bir kitap kaleme aldığını görüyoruz. Bir mu'tezilî olan Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'ye göre, İmam Muhammed eş-Şeybanî'nin "el- Usûl" adlı bir eseri bulunmaktadır. İbn-i Hallikan, Ebû Yusuf'tan bahsederek O'nun İslamda ilk defa Fıkıh Usûlü'ne ait bir kitabı, Ebû Hanife'nin mezhebine uygun bir şekilde kaleme aldığını, kat'î bir lisanla ifade etmektedir. Keza hocaları Ebû Hanife'ye "kitabü'r-Rey" adlı bir eser atfedilmektedir.⁹²

İzmirli, daha kesin bir ifade ile şöyle der: "Fıkıh Usûlü'nü vaz'eden Ashab-ı Ebî Hanife'den İmam Ebû Yusuf Ya'kub el- Ensârî (Ö. 182/798)'dir. Fakat ilk müdevven kitap, Ashab-ı Ebî Hanife'den İmam Muhammed b. el- Hasen eş-Şeybanî (Ö. 187/803)'nin kitaplarından istifade eden İmam Muhammed İbn-i İdris eş-Şafiî (Ö. 204/820)'nin er- Risale'sidir.

"Bazı ilim ehli, İmam Şafiî'yi Fıkıh Usûlü'nün kurucusu olarak gösteriyorsa da hakikate uygun değildir. Vakıa meşhur olan budur. Fakat araştırıldığında gerçeğin böyle olmadığı zahir olur: Muhaddislerin en büyüklerinden Talha b. Muhammed b. Ca'fer, İmam Ebû Yusuf'un Ebû Hanife mezhebi üzerine Fıkıh Usûlü'nü vaz' ettiğini haber veriyor. Şemsü'l- Eimme el- Kerderi (Ö.642), Muvaffaku'd- Din Ahmed el- Harezmi (Ö. 568)'nin yazmış oldukları "Menakıb-ı Ebî Hanife" adlı kitaplarda, Abdül - Hayy el- Leknevî (Ö.1304), "el-Camiu's-Sağir" şerhi, "en-Nafiu'l Kebir"inde, "Humatü'l - İslam" adlı kitapta, "Mercanî " de Fıkıh Usûlü'nün kurucusu olarak Ebû Yusuf gösterilmiştir."⁹³

Ayrıca Ahmed Emin, İbn-i Nedim'in İmam Muhammed'in Usûl-i Fıkh'a dair kitap yazdığını nakleder.⁹⁴ Ama Ahmed Emin bu görüşe katılmayarak diyor ki, "Fakat İmam Muhammed'in söz konusu kitabı bize kadar ulaşamamıştır ki, onunla Şafiî'nin "Risale"si arasında bir mukayese yapalım ve Şafiî'nin onun kitabından ne kadar istifade etmiş ve ne kadar kendisinden ilavelerde bulunmuş olduğunu görelim ve öğreneelim."⁹⁵

Aynı şekilde Hamidullah da, İmam Muhammed'le İmam Yusuf'un bu konuda bir eserlerinin bize kadar gelmediğinden bahisle şöyle der: "Ancak her biri Şafiî'nin müjdeleyicisi sayılması gereken (ve Ebû Yusuf ve Muhammed'in ayrı ayrı yazdıkları

⁹²Hamidullah, s. 49-53; aynı görüşte Ebû Zehra, Usûl, s. 13 vd.; Zeydan, s. 11; Bilmen, Hukuku İslamiyye, I, 50vd. \$ Ahmed Emin, Duha'l-İslam, II, 228 vd., Beyrut, 1935.

⁹³İzmirli, s. 12-13

⁹⁴Ahmed Emin, II, 229. Bkz. İbn en-Nedim, el- Fihrist, s. 431 (tatikik, Dr. Nahid Abbas Osman, 1985.

⁹⁵A.g.e., a.y.

iddia edilen) bu eserler maalesef bize kadar gelememiştir. Biyografi kitapları ve diğer kaynaklar da Muhammed Şeybanî ve Ebû Yusuf'un bu mevzua dair sözü geçen eserlerinden daha fazla bahsetmemektedir. İslam hukukunun büyük tarihçisi Haydarabad Dekkan, Osmanîye Üniversitesinden merhum Prof. Dr. Manazır Ahsen Gilanî, İbn-i Hallikan'ın Ebû Yusuf'tan bahsederken kullanmış olduğu "Usûl-i Fıkh" tabirinin bu teknik terimden normal olarak bu gün anlaşılan bir manayı ifade etmediğini, aksine Ebû Yusuf'a göre, üstadı Ebû Hanife tarafından istimal ve talim metodu uygun bir şekilde bazı aslı mütalalara dayanarak hukuki kaide ve kanunlar talili manasına geldiğine hükmediyor. Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki, Şafi'nin "Risale"si, hukukun cihan şumul tarihinde bir devir teşkil etmektedir. Bu kitap bize kadar gelmiştir. Bir çok yazmaları olduğu gibi basılmıştır da.⁹⁶ O halde, Mekke, Medine ve Irak'taki Fıkh mekteplerini tetkik eden Şafiî, o zamana kadar yapılan Fıkh çalışmalarının metodolojisini (Fıkh Usûlü'nü) yazma lüzumunu duydu ve yazdı. Fıkh Usûlü'ne dair "er-Risale" ve "el-Ümm" gibi eserleriyle artık onu Fıkh Usûlü'nün müdevvini olarak görüyoruz.⁹⁷

"Şafi'den sonra" Fıkh Usûlü'nü genişletip geliştiren Hanefî fakihleridir. Şöyle ki Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Razi el-Cassâs, fıkh usulüne dair (faideli) bir kitap yazdı. Sonra "İlm-i Hilaf'ın kurucusu Ebû Zeyd ed-Debûsî (diğer mevzularla birlikte) kıyas bahsini herkesten daha geniş bir şekilde ele aldı. Kıyasta ihtiyaç duyulan şartları ikmal etti. İşte bununla Fıkh Usûlü, kemal buldu. Mesaili, mezhep, kaideleri mebsut oldu. Şüphe yok ki, Fıkh Usûlü'nü Fıkh Usûlü yapan Kadı Ebû Zeyd ed-Debûsî'dir.⁹⁸

Fıkh Usûlü'nün bu tarihçesinden sonra artık Cassâs ve Debûsî'nin fıkh usulü ile ilgili eserlerinde takip etmiş oldukları metodlarına geçebiliriz:

B- CASSÂS'IN FIKIH USÛLÜ'NDEKİ METODU

Cassâs'ın Fıkh Usûlü'nü daha yakından tanıyabilmek için onun metodunu bilmek gerekir. Metodunu tanıyabilmek için de Usûlü'nde kullandığı ve istifade ettiği kaynakları tanımak icab eder. Bu bakımdan onun, eserini telif ederken Fıkhın aslı kaynakları olan Kitap, Sünnet, İcma, Kıyas vs.den ne derece istifade etmiş olduğunu görmek yerinde olur. Cassâs, şüpheşiz eserinde, herhangi bir konu ile alakalı olarak önce ayet, sonra hadis, sonra icma, daha sonra da kıyas ve peşinden akf delilleri zikreder. O halde onun ilk delili veya kaynağı Fıkh Usûlü tabiriyle "Kitap" (Kur'an)dır.

1-Kitap :

Kendisine haklı olarak müctehitp layesi kazandıran geniş ilmi, güçlü zekası sayesinde, kendinden önceki Fıkh Usûlü malzemesini en güzel şekilde değerlendirerek klasik teknik ve bize kadar gelmiş olan ilk Hanefî Fıkh Usûlü kitabını Cassâs yazmıştır. Eserinde Fıkh Usulü'nün bütün ana mevzularını mükemmel bir şekilde işlemiştir. Fıkh Usulü'nü bu ilmin gerektirdiği bir metolla ele almıştır. Konunun gereği olarak evvela onu tarif etmek,⁹⁹ sonra mahiyetine

⁹⁶Hamidullah, s. 53-54.

⁹⁷Kavakçı, s. 17 (Ebû Zehra'dan naklen).

⁹⁸İzmirli, s. 13-14, Aynı görüşte, Hamidullah, s. 64-67.

⁹⁹Cassâs, Usûl, v. I, 2a, 51b, 100b, II, 58b, vd. Kısaca O, her mefhumu tarif etmiştir. Tarif etmedikleri istisnadır.

girmek,¹⁰⁰ kısımlarına ayırmak¹⁰¹ ve onunla ilgili misal vermek icab ediyorsa, Müellif önce onu tarif etmiş, sonra mahiyetini açıklamış, kısımlarına ayırmış, konu ile alakalı bütün görüşlerini serdetmiş ve misaller vermiştir.¹⁰²

İşte bu konuyu incelerken onu ispat etmek veya onunla ilgili misal vermek sadedinde önce ayetleri zikretmiş, yani kitaptan delil getirmiştir. İncelediği konu hakkında -kendi görüşü de dahil- kaç farklı görüş varsa onların tamamını zikretmiş ve her birisinin dayandığı delillerden önce ayetleri sıralamıştır. Kendisi, bizzat hükümlerin ilk kaynağının ayet, sonra sırasıyla hadis, icma ve kıyas olduğunu belirterek, şöyle der: "Şer'i hükümler Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyas'a dayanılarak açıklanır."¹⁰³ Şer'i bilgiler nass'a dayanır¹⁰⁴ Bilindiği üzere nass, Ayet, Hadis ve bunlardan çıkarılan İcma vs. dir Kıyas'tır.

Şimdi söylediklerimizle ilgili bir misal verelim: Cassâs, Sahabenin İcma'nın sıhhatinde fakihlerin ittifak etmiş olduklarını söyledikten ve İcma'nın şer'i bir delil oluşunda akli ve nakli delillerin bulunduğunu belirttikten sonra, Kitap'tan nakli delil olmak üzere beş ayet zikreder. Bu ayetlerden birinin misali şöyledir: "... bana yönelenlerin yoluna uy."¹⁰⁵ Aynı mahiyette diğer ayetler "Al-i İmran" 110, "Bakara" 143, "Tevbe" 16, "Nisa" 115'dir.

Şunu da yeri gelmişken belirtebiliriz ki, Müellif, delil olarak getirdiği ayeti hemen zikredip geçmez. Ayetleri en güzel şekilde tefsir de eder. Yani onları zikrettikten sonra, bir değerlendirmeye de tabi tutar ve ayetin, kendi tercih ettiği görüşü desteklediğini belirtmek ister.¹⁰⁶

Keza şunu da bu arada kaydedebiliriz ki, Cassâs, eserinde işlediği her konuda aynı usûlü takip eder. Görüşlerine mesned olarak önce -varsa- Kur'an'dan ayetleri zikreder. Bilindiği üzere bu metod "Hukukun babası" Ebû Hanefî'nin de metodudur. O halde, Cassâs da mezhebinin usulünde yürümektedir, diyebiliriz.

2- Sünnet

Şer'i hükümlerin Kur'an'dan sonra ikinci kaynağı şüphesiz hadislerdir. Cassâs, işlediği konu ile ilgili ayetleri zikrettikten sonra, ardından o konu ile ilgili hadisleri sıralar. Eğer konu ile ilgili her hangi bir ayet yoksa, yine delil olarak hadisleri verir. Bununla alakalı olarak bir iki misal verelim: İcma'nın şer'i bir delil olduğunu ispat sadedinde yukarıda zikrettiğimiz ayetleri sıraladıktan sonra "Ve İcma'nın sıhhatine şu mütevatir hadisler de delalet etmektedir."¹⁰⁷ diyerek, bu hadisleri sayıyor ve değerlendirmelerini yapıyor. İcma'nın sıhhati konusunda yedi tane hadis kaydediyor ki, bunlardan birisinin meali şöyledir: "Ümmetim dalalet üzerinde toplanmaz." Diğer hadisleri de ayrı ayrı zikreden Cassâs, onların değerlendirmesini yaparak İcma'nın sıhhatine delil gösteriyor.¹⁰⁸

¹⁰⁰ A.g.e., v. II, 116a, (İstihsan'ın mahiyeti).

¹⁰¹ A.g.e., v.'II, 3a, 78b.

¹⁰² A.g.e., v. I, 7a, (Âmm lafızların ispatı babı tahkik; en-Nüşemi, II, 304-345), I, 12a-15a, II, 6a-9b, 49b-66a.

¹⁰³ Cassâs, v. I. 65a.

¹⁰⁴ A.g.e., v. II. 17a, 50b, 66a.

¹⁰⁵ A.g.e., v. II. 6a,-9b, Başka misaller için 77a, 87a vd.

¹⁰⁶ A.g.e., v. II. 6a, Diğer misaller için, II. 26b, 38b, 50b, tahkik; en-Nüşemi, II. 353 vd.

¹⁰⁷ Cassâs, v. II. 9a, vd.

¹⁰⁸ A.g.e., v. II. 9a.

Kıyas konusunda da, kıyasın cevazına ve onun muteber bir delil olduğuna dair ilgili ayetleri verdikten sonra 30 küsür hadisi de delil olarak sayıyor ve bunları en ince teferruatına kadar değerlendirmesini yaparak görüşünü ispata çalışıyor.¹⁰⁹

3 İcmâ

Cassâs, usulünde kırk varakta¹¹⁰ enine boyuna incelediği ve "Huccetüll Lah"¹¹¹ olarak vasıflandırdığı İcma'ı, üçüncü ve kıyastan önce gelen¹¹² bir delil olarak alır, ona büyük bir ehemmiyet verir. Daha önce de belirttiğimiz üzere müellifimiz, bir meselede ayet ve hadisten sonra üçüncü delil olarak İcma'ı kabul eder ve ona bazen "Ümmetin ittifakı", bazen "İcma-ı Ümmet" (Ümmetin toplu fikri) adını vererek onun üçüncü bir delil olduğunu kendisi belirtir.¹¹³

Ayrıca İcma'nın her konuda delil olabileceğini belirtmek sadedinde "mücmel" in icma ile de beyan edebileceğini çünkü onun huccetullah olduğunu ve "âmm'in" icma ile tahsis olunabileceğini, zira yine İcma'nın bir asli delil bulunduğunu kabul eder ve "âmm'in" İcma ile tahsisi mevzuunda şu misali zikreder: Zina eden ve bekar erkeklerle, bakire kadına yüzer değnek vurulacağı ayetle sabit olduğu halde, köleye 50 değnek vurulacağı İcma ile sabittir.¹¹⁴

Cassâs, kitabının gerek İcma bahsinde gerekse diğer bahislerinde tatbikattan İcma ile sabit olan bir çok hükme misal verilmektedir.¹¹⁵

4- Kıyas

Cassâs'ın "el-Fusûl"ünde "istinbat yolları"nda sonra en fazla yer verdiği ve en geniş işlediği konu kıyastır. Eserinde kıyas bahsi 80 küsür varak tutmaktadır¹¹⁶ Kıyasın da bir nevi icthad olduğunu kabul ederek kıyasla icthadı iç içe işlemiş ve incelemiştir. Kıyasın hem kitap, Sünnet ve İcma ile sabit bir delil, hem de hakkında açık nass olmayan içtihadî ve kıyasî meseleler için aslı bir delil olduğunu belirtir.¹¹⁷ Bu bakımdan da hakkında nass bulunan mevzularda içtihad (kıyas) a yer olmadığını da açık açık beyan eder.¹¹⁸ Şer'i hükümlerin Kitap, Sünnet, İcma'dan sonra dördüncü delilinin Kıyas olduğunu kabul eden Cassâs, İstihsan'ın dışında diğer tali delillerden hemen hemen hiç bahsetmemektedir. Bu arada şunu da belirtelim ki, hukukçulara göre, nasslar mahdut, hadiseler gayr-ı mahdut olduğundan, kıyas, İslam hukukuna geniş bir tatbik sahası kazandırmıştır. Bu bakımdan da ehemmiyeti çok büyüktür.

Cassâs, "bir şey hakkında benzerine göre hüküm vermektir" şeklinde tarif ettiği kıyasla sabit olan bir çok hükme, eserinde misaller vermiştir. Bunlardan iki tanesini zikrelelim: Hz. Ömer (r.a.), oruçlu iken hanımını öptüğünü ve ağır bir iş (günah) işlediğini söyledikten sonra, Peygamberimize (s.a.v) hükmünü sormuş, O da "Oruçlu iken mazmaza etsen (ağzına su alsan) ne lazım gelirdi? diye sorunca", "Hiçbir şey gerekmezdi" demiş. Bunun üzerine Peygamberimiz (s.a.v), "-O halde ona

¹⁰⁹A.g.e., v. II. 52b-59a. Başka bir misal için bkz. Usul, tahkik; en-Nüşemi, II. 356.

¹¹⁰A.g.e., v. II. 6-45.

¹¹¹A.g.e., v. II. 14a, 22b. I. 67a.

¹¹²A.g.e., v. I. 25a.

¹¹³A.g.e., v. II. 6a, 110b, 6b, 61a, 31b, 48b, 94b.

¹¹⁴A.g.e., v. I. 67a, 68b, (tahkik; en-Nüşemi, II. 359).

¹¹⁵A.g.e., v. II. 13a-b, 29b-a, 30a-b vd.

¹¹⁶A.g.e., v. II. 45a, 114b.

¹¹⁷A.g.e., v. II. 77a.

¹¹⁸A.g.e., v. II. 150b.

da bir şey lazım gelmez" diye karşılık vermişler. Müellif, bu hadisi zikrettikten sonra, "Rasulullah (s.a.v), öpmeyi mazmazaya kıyas etti ve öpmeyi, benzeri olan mazmazanın hükmüne irca ederek ona benzetti" diyor.¹¹⁹

Bir misal daha verelim: İbn-i Abbas anlatıyor: "Bir adam Rasulullah (s.a.v)ya gelerek "Babam ihtiyardır, hacc yapamadı, onun yerine ben hacc yapabilir miyim?" diye sordu. Peygamberimiz (s.a.v), "Bak, babanın üzerinde bir borç olsaydı, onu ödeyecek miydin?" buyurdu. Cevaben "Öderdim" dedim. Bunun üzerine "Öyleyse onun yerine hacc da yap" buyurdu.¹²⁰

Cassâs, kıyas konusunda bir taraftan onu ispatlamak, diğer taraftan da kıyasla ilgili misal vermek kabilinden daha bir çok ayet ve hadis zikretmiştir.¹²¹

O halde bütün bunlardan anlıyoruz ki, İslami hükümlerin Kitap, Sünnet ve İcma gibi asli delillerden biri de Kıyas'tır.

İlk fakihler, umumiyetle bu dört delil üzerinde fazlaca durmuş, onları incelemiş, onlara göre hüküm vermişlerdir. Sonraki Fıkıh Usûlü kitaplarında diğer tali deliller de incelenmiş ve hükümlere mesnet kılınmıştır.¹²²

5- Re'y (Akıl)

Şer'i hükümlerin Kur'an ve Sünnet olmak üzere iki asli kaynağı vardır. İslami hükümleri ancak bu iki kaynaktan öğrenebiliriz. Ne var ki, ayet ve hadisleri değerlendirmek, anlayıp tatbik edebilmek için aklın fonksiyonu da büyüktür.

Delillerin naklî ve aklî olmak üzere ikiye ayrıldığını kabul eden Cassâs, "nass"ın olduğu yerde rey (akıl yürütme) in hiç bir fonksiyonunun olmadığını, yani aklın bizatihi hüküm vaz edemeyeceğini belirtir.¹²³ Diğer bir tabirle aklın tek başına Şarî olamayacağını söylemek ister. Mesela maslahatların illetlerinin de aynen akıl yolu ile bilinmeyeceğini¹²⁴ Şerî bilgilerin temelde nasslara dayandığını ve Şerî esasları bilmeyenlerin Şer'i bilgileri elde edemeyeceklerini söyleyerek "Nakle dayanan esasları, Şer'i Kıyas ve İctihad yollarını bilmeyenler aklî ilimlerde söz sahibi kimseler olsalar dahi Şer'i-Fer'i hükümleri anlayıp ortaya koyamazlar." der ve Ebu'l-Hasen el-Kerhi'nin "Akli esasları bilmek, Şer'i esasları bilmek için kafi değildir." şeklindeki sözlerini nakleder.¹²⁵ Böylece aklın hudutlarını çizen ve ona kendi hudutları dahilinde büyük önem veren Cassâs, diğer bazı deliller için kullandığı "hucetu'l-lah" tabirini akıl için de kullanmaktadır.¹²⁶ Nassları kavramda yegane vasıta olan aklın, Kıyas'ın rükünlerinden olan "illetin" tesbitinde önemli rol oynadığını, illetin akıl ve nass'la tespit edebileceğini belirtir.¹²⁷

Diğer taraftan tefekkürün vacip, taklidin mezmum olduğunu ileri sürerek "aklî hucet ve deliller sahih ve sabittir. Sahih görüşler, sakım olanlardan ancak akıl

¹¹⁹A.g.e., v. II. 59b.

¹²⁰A.g.e., v. II. 58b.

¹²¹A.g.e., v. II. 52-66.

¹²²Hamidullah, s. 83-85. Hukukun asli kaynakları yanında diğer kaynaklar için bkz. aynı müellif, s. 86-94.

¹²³A.g.e., v. II. 150b.

¹²⁴A.g.e., v. I. 10b.

¹²⁵A.g.e., v. II. 17a-18b.

¹²⁶A.g.e., v. I. 14b, 54b, 100a, 191b.

¹²⁷A.g.e., v. II. 94b, aynı görüşte Zahid el-Kevseri, s. 14-25.

sayesinde ayırdedilebilir."¹²⁸ der. Bir şeyin doğru veya yanlış olduğunu anlamak bakımından aklın hiç bir rolünün olmadığını iddia eden Davud el-İsfahanî hakkında da ağız bir dil kullanarak onu cahil ve kafasız diye vasıflandırır.¹²⁹

Bu kısa açıklamadan sonra şimdi müellifimizin kullandığı akfî delillere bir iki misal verelim :

Cassâs,âmm'ın tahsisi bahsinde, Kur'an'daki "Âmm" lafızların, Kitap, Sünnet ve İcma ile tahsis edilebildiğini anlattıktan sonra, "Âmm" lafızların, akılla da tahsis edilebileceğini kabul eder ve söyler der: Mesela "Ey insanlar Allah'tan korkun"¹³⁰ mealindeki ayeti ele alalım : Normal olarak düşündüğümüz zaman çocuk ve mecnunların bu ayete göre muhatap tutulmaları sefahattir. Öyle ise, bu ayet, akılla tahsis edilmiş oldu. Zaten akıl da hucetullah'dır ki, bu ayetten maksadın ne olduğunu açıkladı. O halde âmm, Kitap ve Sünnetle tahsis edilebileceği gibi akılla da tahsis edilebilir. Bu bakımdan aralarında hiç bir fark yoktur.¹³¹ Başka bir misal de şöyledir: Cassâs, Kıyas ve icthadın Şer'î bir delil olduğuna dair Kitap, Sünnet ve İcma'dan delilleri ayrı ayrı zikrediyor ve ardından "şimdi de Kıyas'ın huciyetine dair akfî delilleri ve sahih nazarı zikrederim" dedikten sonra, şunları yazıyor: "Allah Tealâ tarafından üç kısım olarak belirtilen şeyler, akla göre de üç kısımdır. Birincisi, vacip olan şeylerdir ki, şeriatda onların vacip olduğunu tekit etmiştir. Mesela, Allah'ın bir olduğuna inanmak, Resulullah (s.a.v.)'i tasdik, nimet verene karşı şükretmek ve insaflı olmak vs. İkincisi, haram olan şeylerdir ki, şeriat onların haram olduğunu tekit eder. Zira akla göre de o şeyler zaten haramdır. Mesela, küfür, zulüm, yalan ve diğer çirkin şeyler bu kısma dahildir. İşte bu iki meselede şeriat, aklın kabul ettiklerine aykırı hüküm vaz' etmez. Bu konularda nesh ve tebdil de caiz değildir. Üçüncüsü, bu ikisi arası olan şeylerdir ki, akla göre, hükme tabi olurlar: Eğer şeriat bu gibi şeyleri yasaklamışsa, onların yasak olduğunu öğrenmiş oluruz, eğer o şeyleri vacip veya mübah kılmışsa onlar ki, onlar vacip veya mübahdır.

O halde mübah olan şeyler de, kendi reyimize ve icthadımıza göre tasarrufla bulunmayı Allah, bize caiz kılmıştır. Mesela, ticaret yapmak, sefer için binekler hazırlamak vs. mübah olan şeylerdendir.¹³²

Bu bahsi, akla göre "Ef'al-i İbâd"ı vacip, haram ve bazan haram, bazan mübah olmak üzere üçe taksim eden Cassâs'ın şu ifadeleriyle bitirelim: Akıl Hucetullah'tır. Bunun için onun güzel dediği şey, güzel ve çirkin dediği şey de çirkindir. Aynı şekilde nass da hucetullahtır. Öyleyse bu iki hucetin birbirine zıt olması ve birbirini nefyetmesi mümkün değildir. Bu sebeple nass'ın, akla göre vacip olan bir şeye haram veya haram olan bir şeye vacip demesi caiz değildir."¹³³

6- Lügât ve Nahiv

Her ilimin olduğu gibi, Fıkıh Usûlü'nün de kendine mahsus bir çok ta'bir ve ıstılâh'ı vardır. Hatta Fıkıh Usûlü'nün "istinbat yolları" adlı verilen bölümüne "lafzî mebhaslar" ismi verilir ki, bu kısımda uzun uzadıya kelimelerin lugât ve ıstılâh ma'naları üzerinde durulur. Sırf bu kısımda değil, her konu incelenirken önce

¹²⁸A.g.e.,v.II,36b vd.

¹²⁹A.g.e.,v.II,36b,39a.

¹³⁰Hacc, I.

¹³¹Cassâs, Usûl, tahkik: en-Nüşemî, II, 351.

¹³²A.g.e.,v.II,66a-67b,II,3b vd. Bir başka misal, Nüşemî, II, 613.

¹³³A.g.e.,v.I,100a.

kelimelerin lügât manası verilir. Böylece konu veya herhangi bir tabir daha rahat ve kolay bir şekilde kavratılmak istenir.

İşte Cassâs da, eserinde kelimeleri açıklarken lügâtten, Nahivcilerin görüşlerinden¹³⁴ bol bol istifade etmiştir. Şimdi O'nun Usûlü'nden buna dair misaller verelim:

Müellif, "sizi vasat bir ümmet kıldık"¹³⁵ mealindeki ayeti tefsir ederken ayette geçen "vasat" kelimesi lügâtta "adl" anlamına gelir. "Yani sizi adil bir ümmet kıldık" manasına gelir ayet-i kerime", der. Cassâs.¹³⁶

Fıkıh Usûlü İstılâhlarını tarif ve îzâh ederken öncelikle her kelimenin hemen hemen lügât manasını söyler ve sonra onların istılâhî manalarına geçer. Mesela, bir Fıkıh Usûlü istılâhı olan "en-Nass" kelimesini işlerken "nass, lügâtta bir şeyi açıklamak "manâsına gelir" der.¹³⁷

Ayrıca kelimelerin lügât ma'nâlarının yanında Şer'î manâlarının da bulunduğunu söyleyerek mücmel lafızla, kelimelerin Şer'î manâlarıyla açıklık getirilebileceğini beyân eder. Meselâ "ribâ" kelimesini ele alarak ribâ'nın lügâtta "ziyâde" anlamına geldiğini zikrettikten sonra "lügât manasının dışında ribâ'nın bir çok anlamı vardır. Nitekim Rasûlullâî (s.â.v.)'in "Ribâ ancak Nesî'e de olur" ve Hz.Ömer'in "ribâ'nın sayılamayacak kadar çok manâsı vardır." şeklindeki sözlerini örnek gösterir.¹³⁸ Müellif, misâllerini artırarak "Zekat, Oruç, namaz gibi mefhumların hem Şer'î, hem de lügât ma'nâlarının bulunduğunu belirtir.¹³⁹

Cassâs, Nahivcilerin görüşlerine de yer vererek ve onlardan da istifâde ederek incelediği bahislere daha açıklık getirir. Mesela, Dilci Ebû Amr'ın "Arapça'daki" vâv' edâtının tertîbe değil, çokluğa delalet ettiği" yolundaki görüşünü "lügâtta" vâv' tertîb'i gerektirmez" diyerek destekler.¹⁴⁰

O halde Cassâs, eserinde meseleleri incelerken, onlarla ilgili olarak lügâtten de büyük çapta istifâde etmiştir.

7- Şiir

Kelimeleri açıklığa kavuşturmak ve onları daha iyi îzâh edebilmek için lügâtten istifâde eden Cassâs, yeri geldikçe kelimeleri ve istılâhları izah noktasında şiiirden de istifâde etmiştir. Kelimelerden kastedilen manâları tayin etmek için şiiirden şâhitler getirmiştir. Zirâ şiiir, Arabın divânı yani arşividir. Mesela, "...sizi vasat bir ümmet kıldık"¹⁴¹ âyetinde geçen "vasat" kelimesinin "mu'tedil" anlamına geldiğini ispat gâyesiyle, Şâir Züheyr'in :

"Onlar hükümlerine herkesin râzı olduğu vasat (âdil) kimselerdir... " meâlindeki şiiirini şâhit getirmiştir.¹⁴²

¹³⁴ A.g.e.,v.I,4a,5b,II,88a.

¹³⁵ Bakar,143.

¹³⁶ Cassâs, Usûl,v. II,6a.

¹³⁷ en-Nüşemî,II,265, Cassâs,II,45b.

¹³⁸ A.g.e.,II,271.

¹³⁹ A.g.e.,II,273.

¹⁴⁰ A.g.e.,v.I,5b. Başka edatlar için bkz. I, 5 la, 56a, 76b, Nüşemî, tahkik : II,322,613.

¹⁴¹ Bakara,143.

¹⁴² A.g.e., v. I, 6a.

Müellfimiz, "Hakikat ve Mecâz" bahsini işlerken kelimelerden "teşbîh" dahi murâd edilebileceğini ve teşbîh edâtının hazfedilip "hâlin" buna delâlette bulunabileceğini zikrettikten sonra " Onlar, sağır dilsiz ve kördürler..."¹⁴³ yanî "sağır, dilsiz ve kör gibidirler" mânâsına gelir, dedikten sonra, fikrini destelemek gagesi ile, Şâir en-Nabiğa'dan şu mealdeki şiiri şahid olarak getirir:

*"Sen güneşsin, melikler de yıldızlar.
Güneş doğduğu zaman, yıldızlar gözükmez."*

Ve bu beyti, yani " sen güneş gibisin" şeklinde değerlendirir.¹⁴⁴

Bir başka misal de şöyledir: Muhkem ayetlerin müteşabihler için birer ana (asıl) kılınmış olduğunu ileri süren Cassâs, Ümeyye b. Ebi's-Salt'ın şu mealdeki şiirini buna delil getirmiştir:

*"Yer yüzü bizim için sığınaktır.
Zaten o bizim ana(ümm) mızdır.
Zira kabriniz oradadır ve orada doğarız."*

Bu şiiri zikrettikten sonra, devamla : "Şair arza anamız dedi. Çünkü önce ondan yaratıldığımız gibi dönüşümüz de onadır, der."¹⁴⁵

8- Cassâs'ın Kendi Mezhebine ve Diğer Mezheplere Karşı Tutumu

Kendisine müctehitlik unvanı verilmiş olan Cassâs, daima inandığı hak ve hakikatten yanadır. Büyük bir Fakîh ve Fıkıh Usûlü âlimi olan müellefimiz, Usûl-i Fıkıh kaide ve kurallarını en güzel şekilde kullanarak ve istinbat yollarını iyi bilen biri olarak ictihadî mevzularda serbestçe fikir beyan etmiş, Usûl'e dair konuları anlaşılır bir şekilde işlemiş ve gerek Usûl, gerek Furû ve gerekse diğer mevzularda ölmez ve değeri büyük eserler vermiştir. Ne var ki, hakikatı ortaya koyarken bu büyük fakîh, gerek kendi mezhebi mensûplarına gerekse diğer meshep sâliklerine çatdığı, onların delilleriyle ilzâm ettiği bir gerçektir.

Cassâs kendi zamanına kadar gelmiş olan Usûl ve Furû'a dair bütün meseleleri bilmektedir.¹⁴⁶ İşlediği konularda kaç tane farklı görüş varsa hepsini de zikretmektedir.¹⁴⁷ Konu ile ilgili olarak kendi mezhebi mensûpları arasında farklı görüşler varsa onları da ayrı ayrı zikretmektedir.¹⁴⁸ Hemen söyliyelim ki, işlediği mevzûda Ebû Hanîfe'nin görüşü varsa onu hemen belirtir ve onunla yetinir. Şunu da bu arada belirtebiliriz ki, Ebû Hanîfe, hemen hemen hiç tenkit etmediği bir imâmdir.¹⁴⁹ Eğer o konuda O'ndan bir görüş yoksa, diğer imamlardan istediğini tenkit ve istediğinin görüşünü tercih eder.¹⁵⁰ Bunlar içerisinde kendisine zaman zaman muhâlefet etmekle birlikte çoğu kez de görüşünü tercih ettiğini ve hemen hemen her konuda kendisinin adını ve fikrini zikrettiği hocası Kerhîdir.¹⁵¹

¹⁴³Bakara, 18.

¹⁴⁴A.g.e., v. I, 52b.

¹⁴⁵A.g.e., v. I, 52b. Başka misaller için bkz. I, 9a, 51a, 52b, 76a-b, Nüşemî, II, 225.

¹⁴⁶A.g.e., v. I, 7a, 7b, 94a, 130b, II, 17a, 19b, 30a-b vd.

¹⁴⁷A.g.e., v. I27a, II, 17b.

¹⁴⁸A.g.e., v. I, 27a, II, 17b.

¹⁴⁹A.g.e., v. I, 6b, 54b, 55b, 61b, 94b; Nüşemî, II, 286.

¹⁵⁰A.g.e., v. II, 89b, 90b.

¹⁵¹A.g.e., v. I, 13a-b, 81b, 82b, -a, 91a, 95b, Nüşemî, II, 517 vd.

Mevzûları işlerken kendi görüşünü belirterek tercihini yaptığı da olur.¹⁵² Bazan da mezhebi mensuplarının kabul ettiği prensiplere göre, meselenin sahîh olduğunu beyân eder.¹⁵³

Diğer taraftan konuları işlerken öbür mezhep mensûplarının bilhassa İmâm-ı Şâfiî'nin ve öteki müstakil müctehit ve fakihlerin görüşlerine yer verir.¹⁵⁴ Bu arada onları gâyet ilmî usûl ve delillerle tenkîd ederek kendi mezhebinin görüşünün daha haklı ve doğru olduğunu ortaya koymaya çalışır. Muhalifleri hakkında ve aleyhinde akîf ve naklî bir çok deliller serdederek haklarında da zaman zaman ağır bir dil kullanılır. Onların adlarını bazan hiç vermez. Şâfiî hakkında "bazıları veya muhaliflerimiz" der.¹⁵⁵ Bazan da Şâfiî'nin adını zikrederek kendisine rahmet dediler ve hemen her konuda O'nunla farklı görüşte olduğunu belirtmek üzere O'nun görüşlerini de zikreder. Ehl-i Sünnet dışı mezhep mensûpları hakkında daha ileri giderek, onları câhillik, kafasızlık, bilgisizlik, haşvîlik ve fıkıh bilmemezlik v.s. ile ithâm eder.¹⁵⁶ Mezheplerinin galât, fâsid, muhâl v.s. olduğunu söyler.¹⁵⁷ Her hâlükarda Mu'tezile mezhebi mensublarına çok fazla hakâret eder.¹⁵⁸

Görülüyor ki, Cassâs, kitabında geniş ölçüde hilâfiyâta da yer vermiştir. Hemen her konuda mezheplerin muhtelif görüşlerini belirtmiş ve bu görüşlerin zamanımıza kadar gelmesini sağlamıştır.

Yeri gelmişken şunu da belirtmekte fayda mülâhaza ediyoruz: Müellif, konu ile ilgili esas hükmü belirttikten sonra o konu ile alakalı muhtemel sorulara "şöyle denirse" şeklinde sorular sorarak ve "denilir ki" şeklinde cevaplar verir. O konuda varid olabilecek bütün şüpheleri izale eder ve neticede konuyu tekrar özetler¹⁵⁹

Büyük Üstadın, bazen de incelemekte olduğu esas mevzûun dışına çıkarak ayet ve hadislerin uzun uzadıya tefsirine girdiği de görülür.¹⁶⁰

Kendi mezhebi ve diğer mezhepler hakkındaki görüşlerini kısaca bu şekilde özetledikten sonra şu hususları da belirtelim: Müellif, aslî delillerin yanında "İstihsana"¹⁶¹ "Şer'u men kablenâ ya"¹⁶² ve kitabının son bölümlerinden birinde müctehidin vasıflarına ve çok az olarak da örf ve âdete yer vermiştir.¹⁶³

Buraya kadar anlattıklarımızı özetleyecek olursak, Cassâs işlediği konu ile alakalı olarak muhtelif görüşlerin tamamını eserinde belirtir. Bu muhtelif görüşlerle ilgili olarak önce ayetleri, peşinden hadisleri, icmâi ve kıyası, daha sonra da akli delilleri zikreder. Yani deliller arasındaki tertibe riayet eder. Mesela bir konuda ayet varsa önce onu, daha sonra da sırasıyla diğer delilleri sıralar. Zikrettiği görüşlerden Hanefî Mezhebine ait olanların daha üstün ve kuvvetli bulunduğunu ispatlamaya çalışır ve diğerlerinin görüşlerini çürütür. Bundan sonra tercih ettiği görüşüne ters

¹⁵²A.g.e.v. 1,48b,54a,II,17b,90b,

¹⁵³A.g.e.v.I, 27a,26a,10a, Nüşemî, II, 517.

¹⁵⁴A.g.e.v.I, 57b,59b, II,63a.

¹⁵⁵A.g.e.v.I, 54a, 58a, 10b, II, 3a, 40b, vd.

¹⁵⁶A.g.e.v.II, 26b,28a,49a,vd.

¹⁵⁷A.g.e.v.II,26b,28a.II. 18a-b,92b.

¹⁵⁸A.g.e.v.II,45a,vd.

¹⁵⁹A.g.e., v. I. 27a, 59a, vd.

¹⁶⁰A.g.e., v. I. 96a, 137a, 141, 142a, II. 7a-b, 90b, vd.

¹⁶¹A.g.e., v. II. 114a, vd.

¹⁶²A.g.e., v. II. 7b, 61a, 122b.

¹⁶³A.g.e., v. II. 7b, 61a, 122b.

düŖer gibi gözükten hususları soru-cevap haline getirerek ortadan kaldırır ve inandığı görüşün üstünlüğünü ortaya koyar. Konunun başında zikrettiği asil kanaatını, neticede tekrar özet halinde verir.

Bu arada Ŗunu da kaydedebiliriz ki, Cassâs, büyük bir fakih, seviyeli bir müfessir ve üstün bir muhaddistir. "Muhaddislerle hukukçuları, yani "Ashâbü'l-Hadis" ile "Ashâbü'r-Re'y"i birbirine yaklaŖtırmak işine geniş çapta iŖtirak etmiştir"¹⁶⁴

9 Cassâs'ın Usûlü'lünde Mürâacat Ettiği Belli Başlı Kaynaklar

Hz. Peygamber ahirete irtihal ettikten sonra İslam hukuku ile ilgili çalışmalar hummalı bir şekilde devam etti.Ebû Hanîfe'ye kadar dağınık bir şekilde yürütölen, okutulan ve tartıŖılan fikhî konular, nihayet onun tarafından tasnif edildi. Cassâs'ın yazılı veya Ŗifahî fikh kültüründen büyük çapta istifae ettiğİ, eserinden açıkca anlaŖılmaktadır.

Cassâs kitabında, Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf, İmam Muhammed, İmam Şâfiî ve diğere büyük âlimlerin görüşlerine geniş yer veriyor. Fakat ilgili âlimlerin kitapları yanında genellikle isimlerini zikrederek görüşlerini beyan ediyor.

İmdi Cassas'ın kitabından tesbiğ edebildiğimiz belli başlı eserlerin adlarını zikredelim :

İmam Muhammed'in (132-189 / 749-805) el-Câmiu'l-Kebîr¹⁶⁵, Kitabü'l-İstihsân¹⁶⁶, es-Siyeru'l-Kebîr'i¹⁶⁷. İsa b. Eban'ın, el-Hucecu's-Sağır¹⁶⁸, el-Hucecu'l-Kebîr¹⁶⁹ Hadislerin (ahbârın) tertip ve değerelele ilgili Biğr b. Gıyâs el-Merisi ve İmam Şâfiî'ye (ö. 218/833) ye reddiye olarak yazdığı kitabı¹⁷⁰ ki, Cassâs, meŖhur¹⁷¹ bu kitaptan çok istifade etmiştir. Keza İsa'nın muemel ve Müfesserle ilgili kitabı¹⁷² Muhammed b. Süca'nın bazı kitapları¹⁷³ ki bunlar, Tashîhu'l-Âsâr, en-Nevâdir, el-Mudârabe, er-Red alâ'l-Müşebbihe v.s. gibi kitaplardır.

Hadis hocası Abdölbâki b. Kaani'nin (266-351/879-962) "Tabakât konusunda telif ettiğİ meŖhur kitabı¹⁷⁴.

Ebû Abdillâh b. Zeyd el- Vâsıtî'den naklen arkadaşlarından bazıları kendisine el-Kâsânî ve İbn Süreyc'in (ö. 306/918) kıyas konusunda bin kusûr varaklık kitap yazdıklarını söylemişlerdir.¹⁷⁵

¹⁶⁴Hamidullah, s. 65; Kevseri, s. 68.

¹⁶⁵Cassâs, Usûl, (tahkik, Nüşemî, I, 84, 236.

¹⁶⁶Nüşemî, III, 167, 173.

¹⁶⁷Nüşemî, I, 211, 293.

¹⁶⁸Nüşemî, I, 156.

¹⁶⁹Nüşemî, I, 158.

¹⁷⁰Nüşemî, III, 35.

¹⁷¹Nüşemî, III, 130, I, 103, 167, 169.

¹⁷²Nüşemî, III, 146.

¹⁷³Nüşemî, I, 246.

¹⁷⁴Nüşemî, I, 187.

¹⁷⁵Nüşemî, IV, 32.

Ebu Cafer et-Tahâvî'nin (239-321/853-933) Mahtasar'ına kendi yazdığı Şerhu'l Muhtasar adlı eseri¹⁷⁶ Keza Ebû Ubeyd el- Kâsım b. Sellâm'ın(ö.224-839) Garibu'l-Hadis adlı meşhur kitabı vs...

Cassas, bunların yanında sahabe, tabî'n, tabe-i tabiinden ve daha sonraki alimlerden yüzlercesinin görüşüne yer veriyor. Bunların içerisinde Şeyhi Ebul-Hasan el-Kerhî ve İsa b. Eban'ın görüşlerine çok fazla yer veriyor. Buna rağmen, kitabının tamamı kendi fikhî hamülesinin, derin ve engin bilgisinin orijinal bir semeresidir.¹⁷⁷

C- DEBÛSÎ'NİN "TAKVİMÜ'L-EDİLLE" SİNDEKİ METODU

Cassâs'ın Fıkıh Usulünde takib etmiş olduğu metodundan kısaca bahsetmiştik. Şimdi de Fıkıh Usulünün dev bir siması olan Debûsî'nin eserindeki metodunu kısaca tetkik ederek tanıtmaya çalışalım:

Cassâs'ın talebesinin talebesi olan Debûsî, mutlak müçtehid olan Ebû Hanefî'nin usulüne uygun olarak eserini kaleme almıştır. Yani bir mesele hakkında önce Kur'an'dan, Kur'an'da delil yoksa, Sünnet'ten, sünnette delil yoksa, İcma'dan, Onda da yoksa, Kıyas'dan delil getirir ve bunlardan sonra o mesele ile ilgili aklî delilleri sıralar. Ama bir konuda bu dört delilden hepsi de mevcutsa, tabîî ki, bunların tamamını da zikreder. Muâz (r.a) hadisinde de belirtildiği vechile bu usul esasen Peygamberî bir usûldür.

Debûsî, Takvîmü'l-Edille adlı Usûl kitabında delilleri evvela, naklî ve aklî olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra, Şer'î Delillerin aklî olanlardan daha zâhir (üstün) olduğunu,¹⁷⁸ ve Kur'an'ın her şeyi açıklamaya yeteceğini ve bunu bizzat kendisinin haber verdiğini,¹⁷⁹ Kur'an'ın gerçek bir huccet bulunduğunu, çünkü O'nun bizzat Allah'ın kelâmı olduğunu Allah'ın ise, bâtıldan asla bahsetmeyeceğini,¹⁸⁰ Kitap ve Sünnet'ten delil olmadıkça kimsenin susmayacağını¹⁸¹ belirtir. Debûsî'ye göre de, kesin ilim ifade eden Şer'î Deliller, Kitap, Sünnet, İcma¹⁸² ve Kıyas¹⁸³ olmak üzere dört tanedir. O da eserinde en fazla bu dört delil üzerinde durmuştur.

O halde, Müellifimiz, bir konuda önce Kitap'tan delil getirir ki, bu da O'nun ilk kaynağının Kur'an olduğunu gösterir.

1-Kitap

Kur'an'ın aslî bir huccet olduğunu Vahfî'le ve Sünnet'le öğreniyoruz. Bunun böyle olduğu husûsunda herhangi bir ihtilaf yoktur.¹⁸⁴ O halde, Şer'î konularda bütün ihtilafları ortadan kaldıracak olan yegâne delil Kur'an ayetleridir. Bu bakımdan Müellifimiz, hemen her konuda birinci delil olan Kitap'a müracaat eder ve herhangi bir mevzûda, o mevzû ile ilgili kaç tane farklı görüş varsa, onları tek tek saydıktan sonra bu farklı görüşlerin delillerini de aynı minval üzere zikreder. Dediğimiz gibi,

¹⁷⁶Nüşemî, I, 69, III, 105.

¹⁷⁷Nüşemî, I, 85.

¹⁷⁸Debûsî, Takvim, v. 6b.

¹⁷⁹Nahl, 44, 89. ayetler

¹⁸⁰Debûsî, a.g.e., v. 8b.

¹⁸¹A.g.e., v. 49a.

¹⁸²A.g.e., v. 4a, 7b.

¹⁸³A.g.e., v. 143a.

¹⁸⁴A.g.e., v. 6a.

bu delillerin başında Kur'an ayetleri gelir. Öyleyse, şimdi bu husûsta bir iki misâl verelim:

Debûsî, İcmâ'in Şer'î bir delil olduğunu ve kesin ilim ifade ettiğini belirttikten sonra, bunun ayetlerle sabit olduğunu söyleyerek bunu ispat etmek üzere altı tane ayet sayıyor.¹⁸⁵ Bunlardan iki tanesinin meâli şöyledir:

"Allah, imân edenlerin vesilesidir ki, onları karanlıktan aydınlığa çıkarır."¹⁸⁶ Debûsî bu ayeti şöyle tefsir ediyor: Allah, mü'minleri küfür ve bâtıldan, bâtılın karanlıklardan iman ve gerçeğin nuruna (hakikata) çıkarır. Şâyet mü'minler, batıl üzerinde icma edecek olsalar, zulüm (bâtıl) de olmuş olurlar. Halbuki Allah, bunun aksini söylüyor.¹⁸⁷

Diğer bir ayetin meali de şöyledir: "Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz"¹⁸⁸ Bu ayeti de şöyle tefsir ediyor: "Ayette geçen "hayr" kelimesi, İsm-i Tafdil'dir ve hayırlı olmakta zirveye varan anlamına gelmektedir. En hayırlı olmak demek, kulun hak ve doğru ile olması demektir".¹⁸⁹ Ayrıca şunu da belirtelim ki, Debûsî, ayetleri hemen zikredip geçmiyor, onları fikrini destekliyecek şekilde yorumlara da tâbi tutuyor.¹⁹⁰

Diğer bir konudan bir misal daha verelim: Müllifimiz, ilham konusunu işlerken ilhamın delil olup olamayacağını tartışarak o husûstaki görüşleri ayrı ayrı zikrettikten sonra, ilhamın delil olduğunun iddia edenlerin görüşlerine esas kabul ettikleri ayetleri zikrediyor. Bunlardan ikisinin mealleri şöyledir: "Nefse ve onu tesviye edene, sonra da kötülüğü ve takvâyı ilham edene yemin olsunki..."¹⁹¹ Bu ayeti şöyle tefsir ediyor: "Yani ilhamı kalbe atarak nefse öğretene".¹⁹²

Diğer bir ayetin mealide şöyledir: "Allah kimin hidayetini isterse, onun kalbini İslam için açar, kimin de dalâletini murad ederse, onun kalbini de daraltır."¹⁹³ Bu ayeti şöyle yorumlar: Göğsün açılması ilmin nuruyla, daralması da cehaletin karanlığı ile olur.¹⁹⁴

Bunların görüşlerinin aksine, kendi görüşlerini destekliyen ayetleri de veriyor: Bunlardan ikisinin meali şöyledir: "Cennete ancak Yahûdiler ve Nasrânîler girecek, dediler." Bu onların kuruntularıdır. De ki, eğer doğru kimseler iseniz delillerinizi getirin."¹⁹⁵ Bu ayet hakkında şöyle der: "o halde Allah, onları yalanları üzerine ilzam etti. Zira söylediklerinin doğru olduğuna dair kendilerinden delil istedi. Onlar da bundan aciz kaldılar. Delil getiremezler, çünkü ilham ızharı mümkün olmayan bâtnî bir huccettir."¹⁹⁶ Bir ayetin mealini daha zikrelelim: "Her kim Allah'la beraber, başka bir tanrıya, hiç bir delili olmaksızın c. îâ ederse, onun hesabı Rabbine aittir."¹⁹⁷

¹⁸⁵A.g.e., v.8b,9a.

¹⁸⁶A.g.e., v.8a; Bakara, 257.

¹⁸⁷A.g.e., v.8a.

¹⁸⁸Al-i İmran, 110.

¹⁸⁹A.g.e., v.8a.

¹⁹⁰A.g.e., v.8a, 10b.

¹⁹¹Şems, 7-8.

¹⁹²Debûsî, A.g.e., v. 219b.

¹⁹³En'am, 125.

¹⁹⁴Debûsî, A.g.e., v.219b.

¹⁹⁵Bakar, 111.

¹⁹⁶Debûsî, A.g.e., v.219a.

¹⁹⁷Mü'minün, 17.

Bu ayeti de şu şekilde tefsir eder: "Eğer kalplerinin şehâdeti hucdet olsaydı, Allah onları tevbih etmezdi. O halde, kendisiyle amel edilecek hucdet, nass'lardan ızhâr edilebilecek olanlardır.¹⁹⁸

Bir konuda delil olarak önce ayetleri zikreden Debûsî, ikinci olarak hadisleri delil getirir. O halde ikinci delili Sünnettir.

2-Sünnet

Müellifimizin mevzûları işlerken başvurduğu ikinci kaynak, Sünnettir. Çünkü Sünnet, hem başlı başına bir delil, hem de Kur'an'ın birinci derece açıklayıcısıdır. Şer'î hükümler için Kur'an'dan sonra ikinci kaynaktır.

Şimdi Debûsî'nin hadisi delil olarak kullandığı konulardan bir kaçına misal verelim: Debûsî, İcmân kat'î bir delil olduğuna dair ayetleri zikrettikten sonra, ardından hadisleri de belirtmektedir. Bunlardan birisinin meali şöyledir: "Allah, ümmetimi katıyyen dalâlette birleştirip toplamaz." Bir diğèrinin meali de şudur: "Her kim cemaate bir karış bile muhalefet ederse, İslam'ın ipini boynundan derhal çıkarmış olur."¹⁹⁹

Debûsî, bu hadiseleri zikrettikten sonra, bu konuda daha bir çok hadisin bulunduğunu, ancak konuyu fazla uzatmamak için onların tamamını saymadığını da söylüyor.²⁰⁰

Kıyas bahsini işleyen Fakîh, onunla alakalı ayetleri verdikten sonra, ilgili hadisleri de sıralıyor. Bunlardan ikisinin meali de şöyledir: "Kedi pis değildir? Çünkü dolaşanlardandır." Bu hadisi zikrettikten sonra, zarûret'in" ibâhâta tesirinin olduğunu da söyler.²⁰¹

Kıyas konusunda zikrettiği önemli hadislerden biri, Hz. Ömer'in oruçlu iken hanımını öpme meselesi ile, diğèri de hacc edemiyen birinin yerine bedel haccının yapılabileceğini bildiren hadistir.²⁰²

Bir konudaki hadisleri de belirten Debûsî, eğer o konuda İcmâ varsa 3. delil olarak onu belirtir.

3-İcma

Debûsî, Kitap ve Sünnet'ten sonra 3. delil olarak zikrettiği İcma ile ilgili olarak şöyle der: "Sahabe (r.a.), Kıyas'ın sıhhati üzerinde icma etmişlerdir. Onların icmaları Allah'ın Kitab'ından bir ayet gibi bir hucdetdir."²⁰³ Yanlız Debûsî, Cassâs'a göre İcma'a eserinde az yer vermiş hem de onunla ilgili pek az misal zikretmiştir.²⁰⁴ Fakat konuları incelerken umûmiyetle "Şeyhlerin ekserisi,²⁰⁵

¹⁹⁸ Debûsî, A.g.e., v.220b. Başka misaller için bkz. A.g.e., v.48a,49b,137b, vd., 140b, vd., 143a, 148a, vd.

¹⁹⁹ A.g.e., v.10b.

²⁰⁰ A.g.e., v.10b.

²⁰¹ A.g.e., v.15b.

²⁰² A.g.e., v.15b. Başka misaller için bkz. 48a, 49b, 132b, 137b, 219b,221a,222b, vd.

²⁰³ A.g.e., v.28b,50b.

²⁰⁴ A.g.e., v.8a,12a.

²⁰⁵ A.g.e., v.58a.

"mezhebimiz alimleri"²⁰⁶, "Cumhûru'l-Ulemâ"²⁰⁷, veya "Şeyhlerimiz"²⁰⁸ dedi ki" diyerek o konuda alimlerin icma etmiş olduğunu belirtmek istediğini zannediyoruz. Mesela, "âmm'ın bir kısmı tahsis edildikten sonra, bu lafzın umûmiyeti üzerine devam edeceğinde Cumhûru'l-Ulemânın birleştiğini belirtir.²⁰⁹ Fazla olmamakla birlikte eserinin muhtelif yerlerinde icma ile ilgili misaller verir ve icma ile sabit olmuş hükümlerden bahseder. Mesela, "Rasûlullah'ın Şer'i'at'ının ebediyyen devam edeceği nass ve icma ile sabittir,²¹⁰ der. Yine icma ile alakalı bir misal daha verelim kitabından. Debûsî diyor ki; "çocuğun arazisinden öşr ve haraç alınacağı icma ile sabittir."²¹¹

O halde, icmaı orijinal bir delil olarak ve diğer deliller seviyesinde görüyor müellifimiz.

4-Kıyas

Kesin bilgi ifade eden dört aslî ve Şer'î delilden dördüncüsünün Kıyas²¹²olduğunu bildiren Debûsî, eserinden bu konuyu tamamen usûlî bir teknikle işlemiş, eserinin aşağı yukarı üçte birini bu konuya ayırmıştır. Yaklaşık 80 varakta anlattığı Kıyas bahsinde "hilâfiyât"a da geniş yer vererek Kıyas'da ihtiyaç duyulan her şeyi yazmıştır. Kitaplık çapta ele aldığı Kıyas bahsi, her halde ancak bu kadar uzun yazılabilir.

Debûsî, Kıyas konusuna girerken cumhuru'l-ulemâ ve sahabenin tamamının Kıyas'ın bir-hucdet olduğunu söylediklerini²¹³ beyan ettikten ve Kıyas'ın meşrûluğu hakkında vârid olan ayet ve hadisleri zikrettikten sonra, "şurası da bir gerçektir ki, Rasulullah (s.a.v.), dini hükümleri bize öğrettiği gibi Kıyas'ı da öğretmiştir,"²¹⁴ diyor ve Sahabenin de Kıyas'ın sihhati hakkında icmanın olduğunu söylüyor.²¹⁵

Kıyas'ı uzun uzadıya anlatan müellif, bununla ilgili bir çok da misal vermiştir. Şimdi bunlardan bir iki tanesini kaydedelim:

Debûsî diyor ki, "zînet eşyasından da zekat verilmesi farzdır. Çünkü bu zînet eşyaları da semen yani paradır."²¹⁶ Başka bir misal olarak da şu hükmünü zikredebiliriz: "Borçluya zekat gerekmez. Çünkü zaten kendisinin zekat alması helaldir. O halde mükâteb gibi onun da zekat vermesi farz değildir."²¹⁷

Bu bahse son verirken şunları da kaydedebiliriz: İlm-i Hilaf'ın kurucusu bu büyük Fakih Kıyas'ı teknik mânada tarif yerine onun mahiyetini açıklayıcı izahda bulunmuş ve Kıyas'ın rükünlerinden illet üzerinde çok fazla durmuş, geniş çapta hilâfiyât'a yer vererek münazara ilminin bütün kâide ve kurallarını kullanarak Kıyas'ın şartlarını, nasıl yapılması gerektiğini ve Kıyas'da ihtiyaç duyulan hususları

²⁰⁶A.g.e., v.48b, 145a.

²⁰⁷A.g.e., v.66b.

²⁰⁸A.g.e., v.133a.

²⁰⁹A.g.e., v.56b.

²¹⁰A.g.e., v.137b.

²¹¹A.g.e., v.233a. Başka misaller için bkz. 72a, 133b, 150b, 173b, vd.

²¹²A.g.e., v.4b,7b,143a.

²¹³A.g.e., v. 143a.

²¹⁴A.g.e., v.149a.

²¹⁵A.g.e., v.150b.

²¹⁶A.g.e., v. 163b.

²¹⁷A.g.e., v. 166b.

en iyi bir şekil de izah etmiştir. Böylece mezhebinin delillerinin daha sağlam ve kuvvetli olduğunu isbat etmek istemiştir.

Kıyas konusunda da bu kısa açıklamadan sonra, Debûsî'nin re'y hakkındaki görüş ve re'yin hucuyeti meselesindeki fikirlerine geçebiliriz.

5-Re'y

Kâdî Zeyd'in delilleri naklî ve aklî olmak üzere ikiye ayırdığını daha önce söylemiştik.²¹⁸ Ona göre Şer'i deliller Kitap ve Sünnetle bilindiği gibi, aklî deliller de aklın mücerred istidlalleriyle bilinir.²¹⁹ Hatta Debûsî der ki: Ayet ancak aklî delil getirdikten sonra bize hüccet olabilirler."²²⁰ Bu hususta şunu da söyler: "Bir bina nasıl onu yapan ustaya delâlet ederse, Allah'ın varlığına delalet eden ayetler de ancak estidlal ve tefekkür yoluyla Allah'a delalet ederler. Kulu muvaffak kılan ve ayetleri tefekkür etmeyi, onun kalbine koyan Allah'tır."²²¹ Allah bir çok yerde "düşünen, tezekkür eden, akıl erdiren, ince anlayışlı olanlar için ayetler vardır"²²² diyor. Bu konuda Onun şu sözlerini de zikretmeden geçemeyeceğiz: "**Şer'i huccetlerin huccet olabilmesi ancak aklî istidlal sayesinde.**"²²³

Müellifimiz, akıl ve re'yin Kitap ve Sünnet yanında ayrı bir delil olduğunu belirtmek üzere, meşhur Muâz (r.a.) 'ın hadisini zikrediyor: "Rasulullah (s.a.v.), Muaz'ı yemene gönderirken " ne ile hükmedeceksin? " diye sorduğunda, " -Allah'ın Kitab'ı ile " diye cevap verdi. "onda bulamazsam?" sorusuna " -Rasulullah (s.a.v.) 'ın sünnetiyle " " Onda da bulamazsan?" sorusuna "-kendi re'yimle icihad ederim" deyince, Hz. Peygamber "rasulullah (s.a.v.)'ın rasûlünü muvaffak kılan Allah'a hamdolsun" buyurdu.²²⁴ Kıyas bahsinde de, "Rasulullah (s.a.v.), hükümleri bize öğrettiği gibi, re'yle Kıyas yapmayı da öğretti diyor."²²⁵ Ayrıca dinin aslı olan delilleri tefekkür ve akletmenin, icma ile sabit²²⁶ olduğunu açık bir şekilde ifade ediyor Debûsî. Fakat nass'ın olduğu yerde re'y ve icihad'a mesâğ olmadığını da müteaddit defalar söylüyor.²²⁷

Delilleri naklî ve aklî olmak üzere ikiye ayıran Debûsî, Fıkıh Usûlü kitabının son bölümlerini aklî huccetlere ayırmış, yukarıda da değindiğimiz vechile aklî huccetlerin mahiyetini, aklî delillerin hucuyeti meselesindeki muhtelif görüşleri, bu görüşlerin mesnetlerini ayrı ayrı belirttikten, yeterli cevapları verdikten ve kendi görüşlerinin daha doğru olduğunu ispat ettikten sonra,²²⁸ din ve dünya bakımından aklın mübah veya haram kabul ettiği şeyleri uzun uzadıya anlatmıştır.

Debûsî'nin aklî istidlalle sabit olan hükümlere verdiği misallerden iki tane kaydedelim:

²¹⁸ A.g.e., v. 6a.

²¹⁹ A.g.e., v. 6a.

²²⁰ A.g.e., v. 220a.

²²¹ A.g.e., v. 220a.

²²² A.g.e., v. 220a.

²²³ A.g.e., v. 248a

²²⁴ A.g.e., v. 249b.

²²⁵ A.g.e., v. 149a.

²²⁶ A.g.e., v. 249b.

²²⁷ A.g.e., v. 157b-a

²²⁸ A.g.e., v. 248a, 251a.

"Alimlerimiz diyor ki, "kendilerine islamî davet yapılmamış kafirlerle muharebe yapılmaz. Kendilerine davet yapıldıktan sonra harbedilir ve harbde de öldürülürlerse, tazminat ödenmez. Ama Şafiî'ye göre ödenir."²²⁹ Başka bir misal :

"Alimlerimiz diyor ki, "Çocuk,âkil olduğu ve islamiyeti kabul ettiği vakit, müslümanlığı tamam olur.Temyiz çağına gelmediği ve şehadet kelimesini de söylemediği vakit, onun kafir olduğuna hükmedemeyiz."²³⁰

Şimdi de başlı başına delil kabul ettiği akıl karşısında dinî ve dünyevî fiillerin hükümlerinin adlarını sayalım :

1- Akla göre mübah olduğu kesin olan fiiller 4 tanedir;

a- Yemek, içmek, teneffüs etmek gibi yaşamak bakımından zaruri olan fiiller

b- Terbiyeye ait fiiller. Hidane gibi.

c- Canı, haricî afetlerden korumaya matuf fiiller.

d- Cins ve nesli devam ettirmeye yönelik fiiller. Birleşme gibi.²³¹

2- Akla göre, dînen vacip olan zorunlu şeyler, yani zimmette Allah hakkı olarak mevcut olan vazifeler. Akla göre, bu gibi vazifelerin ifası ve edası vacip değildir. Bunlar da dört kısımdır:

a- İnsanın kendisinin kulluğunu,

b- Allah'ın uluhiyyetini,

c- İmtihan dünyasında ölüncüye kadar emirlere uymak ve nehiylerden kaçınmak suretiyle Allah'a itaati,

d- Dünyanın ve dünyadakilerin, kulların faydalanması için yaratılmış ve dünyadan faydalı olan şeyleri almanın gerekli olduğunu bilmesi.²³²

3- Dünyaya ait olması bakımından aklın kat'î haram saydığı şeyler ki, bunlar da 4 tanedir: Cehalet, zulüm, abesle iştigal ve sefahet.²³³

4- Dinî bakımdan aklın kesin haram kıldığı şeyler dahi dörttür: Putlara tapmak, dünyanın sadece şehvetleri tatmin için yaratılmış olduğunu kabul etmek, Allah'ı ve ölümden sonra dirilmeyi inkar etmek.²³⁴

Bunları saydıktan sonra dünyevî bakımdan mübahlığı caiz olan şeyleri belirterek aklın, bunların mübah olduğunu kesin olarak bilmeyeceğini bu kısma dahil şeyleri kesin olarak dinin bildirebileceğini söylüyor. Bunlara misal olarak da ihtiyaç fazlası mal biriktirmenin hükmü vs... gibi şeyleri zikrediyor.²³⁵

Akılla ilgili son bir bölümde de aklın dinî bakımdan meşruluğunu caiz gördüğü şeyleri bildiriyor. Mesela, mücerred akılla Allah'a inanmanın zorunlu olup

²²⁹ A.g.e., v. 248a.

²³⁰ A.g.e., v. 248a.

²³¹ A.g.e., v. 252b.

²³² A.g.e., v. 252a.

²³³ A.g.e., v. 254a.

²³⁴ A.g.e., v. 255a.

²³⁵ A.g.e., v. 255a, vd.

olmadığı meselesi, buna bir örnek teşkil eder. Hanefilere göre, akılla Allah'ın varlığı bilinebilir. Fakat ahiretle ilgili hususların akılla bilinmesi zaruri değildir.²³⁶

Bu bahse, son verirken hilâfiyat ilminin kurucusu olan Debûsî'nin, eserinin Kıyas bölümünde ilm-i münazaranın usul ve kaidelerini en güzel şekilde kullanarak, hem mezhebinin oluşturan görüşlere ait delillerin en doğru, en sahih olduğunu ortaya koymuş bulunduğunu, hem de Kıyas ve İctihad konusunda ihtiyaç duyulan her şeyi en ince teferruatına kadar yazmış olduğunu belirtmek isteriz.²³⁷ Ona göre, ilmî münazaranın esaslarını bilmek her fakih için gereklidir.²³⁸ Son olarak onun şu sözlerini de kaydedelim : "Akıl, Allah'ın huccetlerinden bir huccettir."²³⁹

6-Lügât ve Nahiv

Fıkıh Usûlü ilminin başlıca konularından ilk ikisi Kitap ve Sünnettir. Kitap ve Sünnetin dili malum olduğu üzere Arapçadır. Arapça, çok zengin bir kelime hazinesine sahip olan bir dildir. Kur'an veya Sünnet'te geçen kelimelerin iyi anlaşılabilmesi için o kelimelerin Arapçadaki eş anlamlılarına müracaat etmek veya zıt anlamlarına bakmak, daha kolay ve maksadı karşılamak bakımından daha verimlidir. İşte bu sebeple gerek nasların açıklamasında gerekse diğer Usûl konu ve istihlâhlarının daha iyi anlaşılmasında lügâta başvurmak faydalı ve kaçınılmaz bir yol olmuştur.

Mefhumların anlaşılmasında, ilgili tabirlerin lügât manalarına inilmesi daha kolay ve öğretici bir usüldür. Çünkü kelimenin "İstihlâh manasının içinde o kelimenin lügât manasından her zaman bir iz bulunabilir."²⁴⁰ Bu bakımdan bir ilim dalı için gerekli bütün kaynakların yanında o ilmin yazıldığı dilin lügâtından da faydalanmayı zaruri gören Debûsî, usulünde gerek nasları, gerek Fıkıh Usûlü mefhumlarını açıklarken Arap diline ve lügâtına sık sık ve hemen hemen her konuda müracaat etmiştir.

Şimdi bunlardan bir kaç tane misal verelim: İstihsan konusunu işlerken müellifimiz, önce İstihsan kelimesinin lügât manasını izah ediyor ve diyor ki, "İstihšana gelince, bunun lügât manası" bir şeyi güzel bulmak, güzel görmek" demektir."²⁴¹

Huccet kelimesini açıklarken de onun "H. C. C." kökünden müştak olduğunu ve galebe çalmak, yani üstün gelmek anlamına ifade ettiğini belirterek devamla: "Bu kelimeye huccet denilmiştir. Çünkü Allah, huccetle bizi ilzam ediyor ve münazaraya çağırarak ona girecek olsak, bizi mağlup ediyor" diyor.²⁴²

Diğer taraftan kelimelerin lügât manalarının yanında şer'î manalarının da olduğunu beyan ediyor: Mesela, "oruç belli bir ibadetin adıdır. Nitekim hacc da öyledir."²⁴³ Başka bir yerde de " fukahaya göre İstihsan, celî Kıyas'a muarız bir delilden dolayı belli bir delilin adıdır."²⁴⁴ şeklinde izah ediyor.

²³⁶A.g.e., v. 258b, vd.

²³⁷A.g.e., v. 143a, vd.

²³⁸A.g.e., v. 187b.

²³⁹A.g.e., v. 133a.

²⁴⁰A.g.e., v. 226a.

²⁴¹A.g.e., v. 225a.

²⁴²A.g.e., v. 4a.

²⁴³A.g.e., v. 24b.

²⁴⁴A.g.e., v. 226b. Başka misaller için bkz.7b, 36a, 38, 42, 46b, 130a.

O halde Debûsî, usulünde diğer kaynaklar yanında lügâttten de bol bol istifade etmiş ve fakat nahivcilere fazla yer vermemiş ve adlarını zikretmemiştir.²⁴⁵

7-Şiir

Fıkıh Usûlü kitabı olan Takvîmü'l-Edille adlı eserinde lügâttten yararlanan Debûsî, kelimeleri izah ederken şiirden de şahitler getirmiştir. Çünkü şiir, Arab'ın arşividir. Fakat Cassâs kadar şiirden fazla şahit getirmemiştir. Şimdi şiirden şahit getirdiğine dair kitabından bir iki misal verelim: "Ayet" kelimesinin çeşitli manalara geldiğini bildiren Debûsî, şöyle der: "Ayetin kelime manası "alâmet" demektir. Nitekim şair, "zamanın ayet (alâmet)lerini değiştirdiler" mealli şiirde ayeti bu manadan kullanmıştır."²⁴⁶

Diğer bir misal olarak da şunu kaydedebiliriz: Müellif, verilen emre karşı gelenin "fasık" olduğuna dair, Düreyd b. es-Simet'in şu mealdeki şiirini şahit olarak getiriyor: "onlara Mün'arecü'l-Liva'da emir verdim. Fakat ertesi gün kuşluk vaktinde uyandılar. Onlar bana asi olunca, ben de onlardan oldum. Neticelerini gördüm ama, bu sefer ben de kurtulamadım."²⁴⁷

Yeri gelmişken hemen belirtelim ki, Debûsî, irticali şiir söyleyecek kadar Arap Edebiyatına vakıf olan bir fakihdir.²⁴⁸

Yukarıda zikretmeye çalıştığımız asli delilleri kitabında incelemiş olan Ebû Zeyd, diğer tâlî delillerden bazılarını da işlemiştir: Azimet ve Ruhsat'a²⁴⁹ geniş yer veren müellif, Şer'u men kablena,²⁵⁰ Nesh,²⁵¹ Ef'alü'n-Nebi,²⁵² Şer'u'r-Rasûl,²⁵³ Taklîdü's-Sahabî,²⁵⁴ İstishab,²⁵⁵ Sıfatü'l Müctehit,²⁵⁶ konularına gereken yeri verdikten sonra İstihsan'a²⁵⁷ da yeterince değinmiştir.

Debûsî, mevzuları incelerken Cassâs'ın yaptığı gibi, konu ile ilgili esas hükmü belirttikten sonra, bu esas hükme aykırıymış gibi gözüken hususları soru-cevap şeklinde değerlendirerek muhtemel bütün şüpheleri ortadan kaldırmaya gayret etmiştir.

Ebû Zeyd'in eserinde konuları incelerken baş vurduğu kaynakları buraya kadar kısaca belirtmeye çalıştık. Şimdi de onun kendi mezhebine ve diğer mezheplere karşı tutumunu kısaca belirtmeye çalışalım:

²⁴⁵ A.g.e., v. 225b.

²⁴⁶ A.g.e., v. 4a.

²⁴⁷ A.g.e., 16b, Başka misaller için bkz. 4b, 90b-a, 91a-b.

²⁴⁸ Taşkoprızade, Tabakat, s. 71.

²⁴⁹ Debûsî, a.g.e., v. 38a, 42b.

²⁵⁰ A.g.e., v. 140b, vd.

²⁵¹ A.g.e., v. 127b, vd.

²⁵² A.g.e., v. 137b, vd.

²⁵³ A.g.e., v. 138b, vd.

²⁵⁴ A.g.e., v. 141a, vd.

²⁵⁵ A.g.e., v. 224b, vd.

²⁵⁶ A.g.e., v. 227a, vd.

²⁵⁷ A.g.e., v. 225a, vd.

8 Debûsî'nin Kendi Mezhebine ve Diğer Mezheplere Karşı Tutumu

Hilafiyat ilminin kurucusu olan ve bu konuda müstakil eser de yazmış bulunan Debûsî, Takvîmü'l-Edille adlı usul kitabında da hilafiyata geniş yer vermiştir. Hilafiyata, geniş çapta yer vermesinin sebebi, kendi mezhebi olan hanefiliğin diğerlerinden daha sahih olduğunu ispat etmek gayesidir.

Bu arada yeri gelmişken şu hususa değinmekte yarar vardır, zannediyorum: Müslüman alimler arasında, mevcut nasları anlamada farklılıklar olacaktır. Bu durum "Ümmetimin ihtilafı rahmettir" mealindeki meşhur hadiste de belirtildiği vechile, nasların çeşitli ifade kalıpları (âmm, hâss, muhkem, müteşabih, vs.) içinde gelmesinin bir sonucu olsa gerek... Bu hususu vurguladıktan sonra diyebiliriz ki, Debûsî, büyük bir fakih ve çok cepheli bir alim olarak her ne kadar kendinden önce, Hanefi mezhebinin büyük alimleri ve kendisinin selefleri tarafından konmuş usûl ve kaidelere bağlı kalmışsa da yine bu usûl ve kaideler dahilinde kendi mezhebinin mensuplarını dahi tenkit etmiştir. Çünkü o son derece müdakkik bir alimdir. Yine kendi mezhebi mensuplarını bazen tasvip, bazen onların görüşlerini tercih etmiş, bazen de sadece görüşlerini belirtip geçmiştir, diyebiliriz. Bu söylediklerimizden şu sonuca varmak istiyoruz ki, Debûsî daima usûlî esaslara bağlı kalmak kaydıyla her zaman inandığı ve ispat ettiği hakikatın yanında olmaktan geri kalmamıştır ve bütün gayretleri bunun için olmuştur.

Takvîmü'l-Edille'den edindiğimiz bu intibaları yine ondan aldığımız misallerle teyit edebiliriz; yalnız önce şunu söyleyebiliriz ki, müellif eserinde incelediği her konuda kendi zamanına kadar gelmiş olan gerek Ehl-i Sünnet gerekse Mutezile ve öteki mezheplere ait bütün farklı görüşleri teknik bir şekilde zikretmiştir.²⁵⁸ Bu arada konu ile alakalı Hanefî Mezhebi mensuplarının farklı görüşleri varsa -öbür mezhep görüşlerini zikrettikten ve onları çürüttükten sonra onları da ayrı ayrı belirtmiştir. Hanefî Mezhebinden en çok Ebû Hanefe, Muhammed ve Ebû Yusuf, Kerhi ve az olmakla birlikte Cassâs'a yer verilmiştir.

Konuyu incelerken eğer o mevzuda Ebû Hanefe'nin görüşü varsa hemen onu belirtir. Ebû Hanife'yi tenkit etmez veya onun görüşü yanında kendisi her hangi bir görüş ileri sürmez. Mesela, Lûtfiye recm lazım gelmeyeceği görüşündedir Ebû Hanife.²⁵⁹ Yine ona göre, sahib-i tertib olan kimsenin önce kazaya kalan namazını kılması icab eder²⁶⁰ İmamın bu görüşlerini zikreden Debûsî, ona karşı hiç bir şey söylemez.

Eğer bir konuda üç imamın da görüşleri varsa, bunları delilleriyle birlikte ayrı ayrı zikreder²⁶¹ Bunlardan bazen Ebû Hanife'yi²⁶² bazen Ebû Yusuf'u (mesela haccın ömrî olduğunu kabul eden görüşünde olduğu gibi),²⁶³ bazen de Muhammed'i tercih eder²⁶⁴ Diğer taraftan Ebû Hanife ile Muhammed aynı görüşte iseler, onları birlikte

²⁵⁸A.g.e., v. I, 54a-b, 108, 109ab, 137-139ab, 141b, 151a, 219b, 222b.

²⁵⁹A.g.e., v. 72.a.

²⁶⁰A.g.e., v. 32a, vd. 142b, 211b.

²⁶¹A.g.e., v. 32a, vd. 142b, 211b.

²⁶²A.g.e., v. 108b.

²⁶³A.g.e., v. 36b.

²⁶⁴A.g.e., 246a, 248b.

zikreder.²⁶⁵ İmam-ı Muhammed'den sık sık bahseden Debûsî, bazen onu tenkit bazen tercih bazen de onun görüşünü zikredip geçer.²⁶⁶

Yeri geldikçe Kerhî'den de bahseden Debûsî, onu bazen tenkit,²⁶⁷ bazan zımnen tasvib eder.²⁶⁸

Kerhî'den başka hocasının hocası olan Cassâs'ın görüşlerine de yer verir. Müellifimiz, Cassâs'ı da bazan tenkid eder. Mesela, ona göre emrin zıddı kerahiyettir. Ama Cassâs'a göre, emrin zıddı, nehiydir.²⁶⁹ Bazan Cassâs'ın görüşünü zikredip geçer.²⁷⁰ Bazan onun görüşünü benimser ve Kerhî'ye tercih eder.²⁷¹

Bazan O'nun konu ile ilgili delillerine bir yenisini ekler.²⁷² Bazan da Cassâs'ın görüşünün, mezhebin de görüşü olduğunu söyler.²⁷³

Şu da söylenebilir ki, kitabından anlaşıldığı üzere, Debûsî, işlediği konuda eğer kendi mezhebi imamları ittifak halinde iseler, daima "alimlerimiz diyor ki" diyerek o konudaki ittifak (icma) larını bildirir.²⁷⁴

Bunlarla birlikte şunu da belirtmeden geçemeyiz: Müellif, zikrettiği görüşleri ve bu görüşlerin delillerini de belirtmek ilgili görüşler arasından tercihler de yapar. Büyük bir fıkıh alimi olan Debûsî'nin görüşler arasında tercihler yapması gayet tabiidir. Mesela, "emrin zıddı kerahiyettir; bize göre muhtar olan da budur."²⁷⁵ başka bir yerde de "âmm, tahsis edildikten sonra, umumiyeti üzerine kalır. Fakat kat'î ilim ifade etmez, Sahih olan budur,"²⁷⁶ der.

Hilafiyat ilminin kurucusu olan Debûsî, bir konudaki mevcut bütün görüşleri belirtirken kendi mezhebinin görüşleri yanında en çok Şafîî mezhebinin görüşlerine yer verir. Öteki mezheplerden hemen hemen hiç bahsetmez. Kendi mezhebinden olmayanlar hakkında "bazıları, bazı insanlar, hasım dedi ki vs." gibi tabirleri çok kullanılır.²⁷⁷ Yeri geldikçe Mutezile vs. ile ilgili olmak üzere ağır ve sert ifadeler olan "haşviyye" tabirini kullanmaktan dahi kendini alamaz.²⁷⁸ "Tardiyye"²⁷⁹ gibi sözleri de kullanıldığı olur.

"Allah rahmet etsin" şeklinde, gayet hürmetkâr ifadelerle andığı İmam Şafîî ile kendi mezhebi arasındaki farklı görüşlere hemen hemen her konuda yer verir. O halde Şafîî ile kendi mezhebi arasında olan farklı görüşlere bir iki misal verelim: Debûsî "nesh" bahsini işlerken alimlerimize göre, ayetin ayetle, hadisın hadisle, hadisın ayetle, ayetin de hadisle, neshedilebildiğini belirttikten sonra, İmam Şafîî'nin

265 A.g.e., v. 38a.

266 A.g.e., v. 84b, 140b-a.

267 A.g.e., v. 38a.

268 A.g.e., v. 138a, 142b.

269 A.g.e., v. 21b. Başka misaller için bkz 47b.

270 A.g.e., v. 117a.

271 A.g.e., v. 137a.

272 A.g.e., v. 134b.

273 A.g.e., v. 137b, 138b.

274 A.g.e., v. 77b, 78a, 84a, 90a 129a, 138a, vd.

275 A.g.e., v. 21b.

276 A.g.e., v. 54a. Başka misaller için bkz. 121b-a, 14a, 16b, 117b, 141b, 222b, 223a, vd.

277 A.g.e., v. 139a.

278 A.g.e., v. 169b-a, 217a, vd.

279 A.g.e., v. 174b.

ayetin hadisle ve hadisin ayetle neshinin mümkün olmadığını kabul ettiğini ve bu bakımdan aralarında görüş farkı olduğu söylüyor.²⁸⁰

Bu hususta kitabında zikrettiği ve belirttiği sayısız misalden bir tanesini daha kaydedelim: "Hanefî mezhebine göre, âmm lafızlar, daima kat'iyet ifade eder. Fakat Şafîî'ye göre, âmm lafızlar, hem tahsis edilmeden önce, hem de tahsis edildikten sonra kat'iyet ifade etmez."²⁸¹

Adını zikretmediği diğer mezheplerin görüşlerini ve delillerini de daima değerlendirmeye tabi tuttuktan sonra, onları da çürütür ve kendi mezhebinin daha doğru olduğunu ispatlamaya çalışır. O Kitabının her konusunu bu tarzda incelemiş ve hilafiyata geniş yer vermiştir.

Bu konuya son verirken onun geniş çapta sağlam, müdellel ve güçlü bir şekilde hilafiyata yer verdiği bahsin Kıyas mevzuu olduğunu söylemek isteriz.²⁸²

9- Takvimü'l- Edille'de Müracaat Edilen Kaynaklar

Debûsî de, Cassa gibi, eserini yazarken sahabî, tabiîn, tebe-I tabiîn ve diğerler âlimlerden yüzlercesinin bilgi ve görüşlerine yer veriyor, eserini onların eser ve fikirleriyle besleniyor. Fakat eser sahibi olan alimlerin eserlerinin isimleri yok denecek kadar az zikrediyor. Daha çok fakihlerin isimlerini tek tek zikretme yerine genel ifadeler kullanılıyor. Mesela, "bazı âlîmler"²⁸³ alimlerimiz,²⁸⁴ âmmetül²⁸⁵ veriyor. Kerhi ve İsa b. Eban gibi hukukçuların isimlerinden bahsetmesine rağmen eserlerini zikretmiyor. İmam Muhammedin, Kitabü'l- İkra²⁸⁶ Kitabü'l- Vesâya²⁸⁷ ve ez- Ziyâ dât²⁸⁸ adlı eserlerinin isimlerini zikrederek kaynak gösteriyor..²⁸⁹

Cassas'ın hem usûl²⁹⁰ kitabını hem de ismini zikrederek kaynak gösteriyor.

Debûsî, kendi eserlerinden de el- Esrâr'ı²⁹¹ kaynak gösteriyor.

D - CASSÂS'IN KİTABÜ USÛLİ'L-FIKH'I İLE DEBÛSÎ'NİN TAKVİMÜ'L-EDİLLE'SİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

1-Şekil Bakımından

Yukarıda belirttiğimiz üzere Cassas'ın Kitabü Usûlî'l-Fıkh'ı, eksik, el yazması nüshalar halinde Kahire Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye'dedir. Burada eserin eksik üç nüshası vardır. Şimdilik başka yerlerde yazmasının mevcut olup olmadığı belli değildir.

Bu üç nüshadan eksik olan 26 ve 191 numaralı nüshaların fotokopileri ve 229 no'lu nüshanın da fotoğrafları elimizdedir.

²⁸⁰A.g.e.,v. 132a, 133b.

²⁸¹A.g.e.,v. 54a. Başka misaller için bkz. 48b,72b,77a, 83a, 84b, 85a, vd.

²⁸²A.g.e.,v. 143, vd.

²⁸³Debûsî, Takvim,v. 16a

²⁸⁴Debûsî, Takvim, v. 46b, 59 a,b, 60a, 77a vd.

²⁸⁵Debûsî, Takvim,v. 58a

²⁸⁶Debûsî, Takvim v. 42b.

²⁸⁷Debûsî, Takvim, v. 48 a

²⁸⁸Debûsî, Takvim v. 48 a

²⁸⁹Debûsî, Takvim v. 20 b

²⁹⁰Debûsî, Takvim v. 21 b, 117a, 127b, 130a, 46b.

²⁹¹Debûsî, Takvim, v. 67.

Bunlardan 191 no'lu nüshâ iyi okunamayan bir yazı ile yazılmış olduğundan pek kolay okunamıyor. Bu nüsha eserin birinci kısmını veya cildini teşkil edebilir. Daha tam olan 229 no'lu nüshanın 3b sayfasından başlar, 160 varakında biter. Eksik olduğundan ne zaman, kimin tarafından, nerede yazıldığı da belli değildir. 150 varakının 150b ile 140a beyazdır,

26 nu'lu nüshâ daha okunaklı bir yazı ile yazılmıştır. Her sayfasında 23 satır bulunmaktadır. 229 nu'lu nüshanın 211b varakına tekabül eden kısmından başlar. 165 varak olan bu nüsha, sonu itibariyle 229 nu'lu nüsha ile aynıdır. Bu nüshayı, hicrî 749 yılında Ebû Hanife Emir kâtip b. Ömer yazmıştır. Emir Kâtip bu nüshayı 391 hicrîde yazılmış olan bir nüshadan istinsah ettiğini bu nüshanın sonunda beyan etmektedir.

229 numarada kayıtlı olan diğer bir nüshaya gelince bu da başından eksiktir. Eserin yazmasının baş kısmında bulunan fihristinden anlaşılacağı vechile bu nüshada eksik olan sadece hâss bahsidir. Çünkü başlığı bulunmayan 1b sayfasından itibaren diğer sayfalarda işlenen, konunun âmm bahsi olduğunu, Nüşemî tespit etmiştir.²⁹² Hâssın dışındaki diğer bütün konular ise eserinde işlenmiştir. Bu nüsha 329 varak olup, her varakında 25 satır bulunmaktadır. Okunaklı bir yazı ile yazılmış olan bu nüshanın müstensihî Muhammed b. Mâdi'dir. İstinsah tarihi 748 olup istinsah edildiği yer Mescid-i Aksa'dır.

O halde en az eksikliği olan nüsha bu nüshadır. Eksik olan kısmı ise üç varakı geçmemektedir. Şimdi bu nüsha ile Debûsî'nin eserini karşılaştırmaya çalışalım:

Az bir eksikliği olmakla beraber, sahasının ilk eseri olan Cassâs'ın bu kitabı klasik bir fıkıh usulü kitabında bulunması gereken bütün konuları aşağı - yukarı ihtiva etmesi, konuların son derece başarılı, kolay anlaşılır bir şekilde kaleme alınmış olması, her bahsin enine boyuna incelemiş bulunması, müellifinin ne kadar güçlü bir alim olduğunu göstermeye yeter. Zaten o müctehitlik payesini almış bir fakihdir. İlk hanefî fıkıh usulü eseri olmasına rağmen, son derece hacimli bir eserdir. Eserde her konu uzun uzadıya incelemiş, her görüşe yer verilmiş, konunun esasını teşkil eden hükme muhalif gibi görülen hususlar çürütülmüş ve neticeye bağlanmaya çalışılmıştır. Bu yüzden eserin hacmi genişlemiştir. Eserin 329 varak olduğunu belirtmiştik. Her sayfada 25 satır bulunmaktadır.

Debûsî'nin eserinin yazma nüshalarının varak sayısına gelince, Erzurum İlahiyet Fakültesi Kütüphanesi'nde bulunan, fotokopi halinde olan ve benim okuyabildiğim nüsha, 261 varak olup sayfalarındaki satır sayısı 21'dir. "Atf Efendi Kütüphanesi no 660'da kayıtlı olan nüsha ise 238 varaktır."²⁹³

O halde Cassâs'ın eseri, Debûsî'nin Takvîmü'l-Edille adlı eserinden hacim itibariyle daha geniştir. Eserde işlenen konular da Kıyas bahsi hariç Debûsî'ninkinden çok geniş işlenmiştir. Debûsî'nin Kıyas bahsini hem bahsini hem teknik bakımdan daha güzel hem de hacim itibariyle daha geniş işlediğini söyleyebiliriz.²⁹⁴ Aslında varak sayısı itibariyle Cassâs'ın işlediği Kıyas bahsi daha kısa değildir. Fakat o, Kıyas'ı ispat etmek için daha fazla gayret sarfetmiştir. Debûsî ise illet üzerinde fazla durarak ilmî münazaranın kaide ve kurallarını orada kullanmış ve tafafiyata fazlaca dalmıştır.

²⁹²Cassâs, A.g.e., Tahkik, Nüşemî, II, 242 (dip not).

²⁹³Atay, Hüseyin, s. 85.

²⁹⁴Aynı görüşte, İzmirli, s. 13.

2-Muhteva Bakımından

Cassâs ve Debûsî, eserlerinde fıkıh usûlünün asıl konuları olan Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyas-İstihsan bahislerini yeterince incelemiş, mufassal bilgiler vermişlerdir.

Cassâs kitabında her konuyu bir bab başlığı altında işlemiştir. Eserinin üçte birini teşkil eden baş kısmında Kitap ve Sünnet'in ortak mevzuları olan istinbat yollarını uzun uzadıya tatbikattan bol misal vererek incelemiştir. Ardından 50 varak civarında tutan "nesh"²⁹⁵ konusunu enine boyuna yazmış, daha sonra, sırayla Şer'u men Kablenâ,²⁹⁶ İcma,²⁹⁷ Taklîdû's-Sahbî,²⁹⁸ Kıyas²⁹⁹ -İstihsan³⁰⁰ ve ardından müctehid olan kişilerin vasıflarını³⁰¹ geniş geniş işlemiştir.

Yukarıda bahsettiğimiz vechile Debûsî de daha kısa ve daha teknik olarak aynı mevzuları işlemiştir. Ne varki, Kıyas'ı daha önce de belirttiğimiz gibi, en geniş bir şekilde ele almıştır. Bu arada aklî istidlallere ve aklî mevzulara da yer vermişlerdir. Cassâs, nassları değerlendirmede yeri geldikçe aklın fonksiyonlarını belirtirken ve ona layık olduğu değeri verirken ayrıca, aklın³⁰² ibaha ve hazr konusunda kendi başına neleri bilip neleri bilemeyeceğine dair eserinde bir de bölüm tahsis etmiştir.³⁰³ Debûsî ise bu konuda da daha ileri giderek delilleri önce aklı ve şer'i olmak üzere ikiye ayırmış³⁰⁴ ve "akli huccetler"³⁰⁵ diye akli delillere bir bölüm tahsis etmiş, aklın dinî ve dünyevî yönden bilebileceği kesin haram ve kesin mübah olan şeylerle, kesin olmayanları ayrı-ayrı saymış, ayrıca bu konuya eserinde geniş yer vermiştir.³⁰⁶

O halde Debûsî, akılla tespit edilebilecek hükümleri ayrı ayrı belirtmek suretiyle onunla ilgili daha geniş bilgi vermiştir. Bu arada şunu da belirtelim ki, gerek Cassâs, gerek Debûsî akla "huccetullah" demişlerdir.³⁰⁷ Bu yönden onlar haklıdır. Zira her fakihin aklî istidlale büyük ihtiyacı vardır.

Eserlerinin muhtevası bakımından şunları da kaydedebiliriz :

Cassâs'ın talebesinin talebesi olan Debûsî, eserinde onun işlemediği şu konulara da yer vermiştir: Esbâbu's-Şerâyi,³⁰⁸ Azimet ve Ruhsat,³⁰⁹ Kaza ve

²⁹⁵Cassâs, A.g.e., I, 99b-145a.

²⁹⁶A.g.e., v. I, 145a.

²⁹⁷A.g.e., v. II, 14b.

²⁹⁸A.g.e., v. II, 33b.

²⁹⁹A.g.e., v. II, 45a-114a.

³⁰⁰A.g.e., v. II, 114a-116b.

³⁰¹A.g.e., v. II, 128b- son

³⁰²A.g.e., v. II, 17a-18a.

³⁰³A.g.e., v. II, 3a.

³⁰⁴Debûsî, Takyim, 6a.

³⁰⁵A.g.e., v. 248a.

³⁰⁶A.g.e., v. 248b-259a.

³⁰⁷Cassâs, a.g.e., v. I, 14b, 54b, 100b, 191a, Debûsî, 133a, 248b, vd.

³⁰⁸Debûsî, a.g.e., v. 27/b.

³⁰⁹A.g.e., v. 38a.

Edâ,³¹⁰ İlham,³¹¹ İstishab,³¹² Ehliyet,³¹³ Aklî Huccetler,³¹⁴ Ahvalü Kalbi'l-Âdemî.³¹⁵

Görülüyor ki, Debûsî, eserinde Cassâs'dan daha fazla konuya yer vermiştir.

3-Kaynakları Bakımından

Yukarıda Cassâs'ın ve Debûsî'nin metodlarını belirtmeye çalışırken onların kaynaklarına da inmiştik ve görmüştük ki, her ikisinin konuları işlerken müracaat ettikleri kaynaklar, aynıdır. Şurası tarihî bir gerçektir ki, İslam Hukuku'nu ilk tedvin eden Ebû Hanîfe'dir. Gerek Cassâs, gerek Debûsî, bu konuda aynı mezhebin mensupları olarak adı geçen büyük üstad ve mutlak müctehidin yolunda gitmişlerdir. Bilindiği üzere İmam-ı Azam'a göre hükümlerin asıl kaynakları Kitap, Sünnet, İcma, Kıyas, Sahabe kavli vs.dir.³¹⁶

İşte bu bakımdan her iki büyük fakihin eserlerinde mevzuları işlerken müracaat ettikleri aslî kaynakları, Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyas'tır. Gerçi Debûsî, Cassâs'ın Usûl-i Fıkıh kitabından da bahsederek onu çoğu kez tasvir etmekle beraber tenkit de ediyor. Ama öyle zannediyorum ki, bu tenkitler, asla halel getirmeyecek şekilde teferruattaki meselelere ve icthadî konulara mütealliktir.³¹⁷

4-Mevzuların İşlenişi Bakımından

İslamiyetle birlikte doğan fıkıh ve fıkıhla doğan fıkıh usulü ilmi daha sonraları tedvin edilmiştir. Bu ilmi teşkil eden unsurlardan, Cassâs ve Debûsî'ye kadar hem bahsedilmiş, hem de istifade edilmiştir. Çünkü Rasulullah (s.a.v.) tarafından kurulan İslam Devleti'nde her zaman İslam Hukuku'nun hükümleri tatbik edilmiştir. Hüküm çıkarma veya hüküm koyma yollarını öğreten Fıkıh Usulü ilminin esasları bilinmeden fıkıh olamaz. İşte bu yüzden fıkıhla birlikte doğan fıkıh usulü, ancak daha sonra tedvin edilmiştir. Hanefî mezhebinde bu ilmin esaslarını vaz' eden ve eseri bize ulaşan ilk müellif Cassâs'tır. Cassâs, evvela daha önce mevcut olan fıkıh usulü malzemesini toplamış, konularını tesbit etmiş, böylece meseleleri ve konuları ortaya koymuştur. İşte oraya koyduğu bu konuları işlerken önce o konuyu veya konunun adı olan kelimeyi lafzî lügat, sonra istilâh yönünden tarif ve mahiyetini izah etmiştir. Daha sonra o konuda gerek kendi mezhebi mensuplarına gerek diğer mezhep salıklarına ait kaç tane görüş varsa, hepsini sıralamış, her birinin fikrine dayanak olarak aldığı nasları vermiş, kendisinin veya mezhebinin görüşlerini ve dayandığı delilleri de belirterek her zaman kendi mezhebinin üstünlüğünü savunmuş ve karşı görüşleri çürütmeye çalışmıştır. Hemen hemen her konuyu bu şekilde işlemiştir. Cassâs'ın talebesi olan Debûsî'nin, Cassâs'ın tesirinde kalması gayet normaldir. Çünkü konuları işleyiş tarzı aynen onunkine benzemektedir. Şimdi işledikleri bir konuyu ele alarak bu hususta bir örnek vermeye çalışalım: Mesela, her ikisinin de kitaplarında işlemiş oldukları "Şer'u men Kablenâ" (önceki peygamberlerin şeriatlarının bizim için de şeriat olup

³¹⁰A.g.e.,v. 42b.

³¹¹A.g.e.,v. 218a.

³¹²A.g.e.,v. 224b.

³¹³A.g.e.,v. 233b.

³¹⁴A.g.e.,v. 248b.

³¹⁵A.g.e.,v. 259a.

³¹⁶Hamidullah, s. 190-191.

³¹⁷Bkz. bu çalışma, s. 23, 32, vd.

olması) mevzuunu ele alalım: Bu konuda önce Cassâs'ın görüşlerini kitabından terceme ederek nakledelim:

Ebû Bekir (el-Cassâs) diyor ki; "ilim ehli, şer'ı men kablena konusunda ihtilaf ettiler: Bazıları, ' peygamberimiz (s.a.v.)'den önceki peygamberlerin şeriatlarına uymamız lazım gelmez. Çünkü onlar bize gönderilmiş peygamberlerin değildir. Bize, bizim peygamberimiz (s.a.v.) gönderilmiştir ve bize diğer peygamberlerin değil, hâssaten onun şeriatı lazımdır." dediler.

Bazıları, "Peygamberimizden önceki peygamberlerin şeriatlarından neshedilmemiş hükümler, bizim için de gereklidir ve onlar bizi bağlayıcıdır. Eski hükümleri öğrenmenin yoluna gelince, bu da ya Allah'ın "şunun hükmü şudur" veya bazı nebilere "şunun hükmü şöyle farz kiındı" şeklinde Kur'an'da da bildirmesi yahut Peygamberimiz'in önceki hükümlerin mensuh olmadığını bize bildirmesidir. İşte böyle hükümler, sanki Peygamberimiz bize bildirmiş gibi bizi bağlayıcı ve bizim için de şeriatır. Fakat bu iki yoldan birisiyle bize bildirmeyen eski dinlerin hükümleri bize göre muteber değildir. Mesela, Muhammed b. el- Hasen, "Kitabü's-Şirb"de, nöbetleşe sulama konusunda, Allah'ın, salih (a.s.) ve kavminin durumunu anlatan olayı, delil kabul etmiştir. Zira Allah Teala, bu ayette şöyle buyuruyor: "Salih (a.s.) şöyle dedi: "İşte bu, dişi bir deve. Su içme hakkı (bir gün) onun, belli bir günün içme hakkı da sizindir."³¹⁸ Diğer bir ayette "onlara, suyun aralarında taksem edilmiş olduğunu da bildir. Herkes nevbetinde hazır bulunsun"³¹⁹

İşte bu ayetler açıkça delalet ediyor ki, geçmiş peygamberlerin şeriatlarından neshedilmeyenler, bizim için de bağlayıcıdır. Bu arada şunu da söyleyebiliriz ki, İmam Muhammed, yukarıda mealleri belirtilen ayetlerin hükümlerinin bizim için de bağlayıcı olduğu kanaatındadır. Çünkü ona göre, bu hüküm bizim peygamberimizin şeriatı sayılır.

Ebu'l-Hasen el-Kerhî de hür, köle, müslim ve zimmi arasında mecburen uygulanacak olan kısas hakkında şu ayeti delil kabul eder: "Biz Tevrat'ta onlara cana can, göze göz, buruna burun, dişe diş hükmünü yazdık"³²⁰ Bu ayeti delil olarak almasından anlaşılıyor ki, Kerhî, mezhebinin sahih olduğu kanaatındadır.

Ebû Bekir diyor ki; bu konuda üç görüş olduğunu söylemek mümkündür:

Birincisine göre, önceki şeriatler neshedilmedikçe sonrakiler için de ilelebed bağlayıcıdır.

İkincisine göre bu şeriatler, ilelebed insanları bağlayıcı değildir. Sadece bizi bağlayıcıdır. Çünkü Allah bu şeriatlerden neshetmediklerini bizim Peygamberimiz için şeriat kılmıştır. O halde, bunlara uymak ve bunlara göre amel etmek bizim için gereklidir. Zira bunlar, geçmiş peygamberlerin şeriatı olduğu için uyarır.

Üçüncüsüne göre, önceki peygamberlerin şeriatları neshedilmese bile ne bize naklî, ne de Peygamberimizin şeriatı oluşu bakımından bizi bağlamaz. Geniş şeriatların hükümleri, Allah Rasulullah (s.a.v.), bize şeriat olarak bildirilmemişse, bizi bağlamaz.

Şimdi bunlardan birinci görüşü ele alalım: Bu, doğruluktan uzak olan bir görüştür. Eğer gerçek böyle olmasaydı, o peygamberin bize de gönderilmiş olması

³¹⁸Suara, 155.

³¹⁹Kamer, 28.

³²⁰Maide, 45.

ve o emirlerin bizim için de emredilmiş bulunması gerekirdi. Halbu ki, hakikat hiç de, böyle değildir. Çünkü Peygamberimiz (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Benden önce hiç kimseye verilmemiş beş hususiyet bana verildi. Ben hem siyahlara hem de kırmızılara peygamber gönderildim. Halbuki diğer peygamberler sadece kendi kavmine gönderildi." Diğer taraftan biz, eski şeriatlarla mükellef olsak, o şeriatları arayıp bulmak ve tetebbu etmek bize vacip olurdu. Ve Peygamberimiz (s.a.v.), insanların tamamını o şeriatlara davet ederdi. Çünkü o, kendi şeriatına bütün insanları davet etmiştir. Aynı şekilde o şeriatların bu ümmete umûmen nakledilmesi icap ederdi. Öte yandan Peygamberimizin o şeriatları ahabına talim ve tebliğ etmesi, mecburi olurdu. Keza durum böyle olsaydı, sahabe de Rasulullah (s.a.v.)'in şeriatını talim edecekleri gibi, kendilerinden sonrakilere nakledeirdi de. Nitekim Rasulullah (s.a.v.) 'dan şu mealde bir hadis rivayet edilmiştir: Peygamberimiz (s.a.v.), Ömer b. el-Hattab (r.a.)'ın elinde bir sahife gördü ve "bu nedir?" diye sordu. O da "Tevrat" diye cevap verince, Rasulullah (s.a.v.), kızdı ve "Yahudi ve Nasranilerin ahmaklık ettiği gibi siz de ahmaklık mı yapıyorsunuz? Eğer Musa (a.s.) sağ olsaydı, ancak bana tabi olurdu. " O halde, bu hadise göre, eski şeriatlar, bizi bağlamaz. Eğer böyle olsaydı, Rasulullah (s.a.v.), Hz. Ömer (r.a.)'i Tevrat'a bakmaktan ve onu öğrenmekten nehyetmezdi. Nehyetmesinin sebebine gelince, bu Yahudilerin Tevratı değiştirmesi, bozması ve Peygamberimiz'in ona uyulmasından emin olmamasıdır, diye bir sual sorulacak olursa, şöyle cevap verilebilir: Eğer Rasulullah'in muradı o olsaydı bunu söylerdi. Üstelik de onun bundan vazgeçerek "Hz. Musa sağ olsaydı, ancak bana tabi olurdu" buyurması, Hz. Musa'nın şeriatının o gün sabit olmadığına ve mevcut bulunmadığına delalet eder. Zira baki ve sabit olsaydı, kendisine uyulmasından nehyedilmezdi.

O halde, bu birinci görüş, zikrettiğimiz deliller muvacehesinde fasittir. Bu durumda geriye önce zikretmiş olduğumuz diğer iki görüş kalıyor.

Şimdi biz deriz ki, doğru olan görüş, Rasulullah (s.a.v.)'den önce neshedilmemiş olan eski şeriatlar, Peygamberimiz (s.a.v.) için de şeriat olur ve bu taktirde insanları bağlar. Bu bağlayış, o şeriatların öncekilerin şeriatı oluşundan değil, artık Peygamberimiz (s.a.v.)'in şeriatı oluşundandır.

Bu söylediklerimize şu ayetleri delil olarak zikredebiliriz: "İşte bunlar, kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz huccetlerimizdir."³²¹ " Onlar, Allah'ın hidayet ettiği kimselerdir. O halde sen de onların yollarına uy."³²²

Bu sonuncu ayet, diğer peygamberler zikreldikten sonra sonra bildirilmiştir. Bunların yanında şu mealdeki ayetleri de zikretmek mümkündür:

" Sonra, sana hanif olan İbrahim(a.s.)'in dinine tabi ol diye vahyettik."³²³ "Babanız İbrahim'in dini olan tevhud dininde Allah sizin için hiç bir zorluk bırakmadı."³²⁴ " Allah dini doğru tutmanız ve onda tefrikaya düşmemeniz için, Nuh'a tavsiye ettiği dini ve sana vahyettiğimizi, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya tavsiyede bulunduğumuzu sizin için de şeriat yaptı."³²⁵

³²¹ En'am, 83.

³²² En'am, 93.

³²³ Nahl, 123.

³²⁴ Hacc, 78.

³²⁵ Şuara, 13.

O halde, bu ayetlerin zahiri, bizden önceki peygamberlerin şeriatları her ne kadar sadece peygamberimizden önce gelmeleri sebebiyle bizi bağlayıcı olmasalar bile, bunların Rasulullah (s.a.v.)'in şeriatı olması ve bizim de onlara uymak ve tabi olmakla emredilmiş bulunmamız sebebiyle adı geçen şeriatların bizi de bağlayıcı olmasını iktiza ediyor. Çünkü en azından bu ayetler " Sizden öncekilerin üzerine oruç farz kılındığı gibi size de farz kılındı."³²⁶ ayetinin mesabesindedir. Öyleyse önceki şeriatlar, Allah, Kur'an'da bu şeriatların hükümlerine uymayı bize gerekli kıldığı için bizim için de bağlayıcı oluyor. Yoksa önceki peygamberlerin aynı zamanda bize gönderilmiş olmalarından ve o şeriatların geldikleri andan itibaren bize emredilmiş bulunmalarından dolayı bizi bağlayıcı olmaları sebebiyle değil. Nitekim Muhammed bin Ubeydullah el- Avvam bin Havşeb'den o da Mücahid'den şöyle bir rivayette bulunmuştur: Mücahid diyor ki: İbn-i Abbas'a,Sâd suresindeki secde ayetinin hangisi olduğunu sordum. Dedi ki, " Davut ve Süleyman (a.s.)'ın zürriyetinden..." mealindeki ayeti okuyor musun? Sonra "İşte bunlar Allah'ın hidayet ettiği kimselerdi. O halde sen de onların yollarına uy" mealindeki ayete kadar okudu.

Görülüyor ki, Peygamberimiz (s.a.v.)'in Davut peygambere uyması emrediliyor. Nitekim Davut peygamber orada secde etti. Peygamberimiz (s.a.v.) de orada secde etti...

Cassâs, daha sonra konu ile ilgili muhtemel sorulara cevaplar vererek "işte bu anlattıklarımızda bizim görüşümüzün doğruluğuna dair en açık deliller mevcuttur" diyerek neticeyi bağlıyor...

Şimdi de aynı konuyu Debûsî'nin nasıl işlemiş olduğunu görelim:

"Bizden öncekilerin şeriatlarının bizim için bağlayıcı olup olmaması konusunda ilim ehli ihtilaf etmiştir: Bazıları, adı geçen şeriatlar Rasulullah (s.a.v.) için sübut bulmuşsa neshedilmedikleri müddetçe onun için de aynen devam eder, görüşündedir.

Bazıları, bir önceki peygamberin şeriatı, sonraki peygamberin gönderilmesiyle ortadan kalkar. Ancak nesh ve tebdil kabul etmeyen hükümler ortadan kalkmaz, kanaatindedir.

Bir kısım âlim ise, önceki peygamberlerin şeriatı nihayete ermez, hak olarak kalır. Lâkin kendinden sonraki nebî için şeriat olmak kaydıyla kalır, görüşündedirler.

Bunlardan doğru olan görüş şudur: Allah Teala'nın diğer peygamberlerin şeriatlarından bildirmiş oldukları, eğer neshedilmemişse Rasulullah (s.a.v.)'in da şeriatı olarak baki kalır. Fakat Allah'ın bildirmedikleri şeriat olarak baki kalmaz. Nitekim Muhammed b. el-Hasen, sulamanın nöbetleşe yapılması konusunda şu mealdeki ayetlere istinad etmiştir: "Aralarında su taksim edilmiştir. O halde herkes kendi nevbetinde hazır bulunsun."³²⁷ "Ve onun içeceği ve sizin içebileceğiniz belli bir gün vardır."³²⁸

O halde, yukarıda zikrettiğimiz görüşleri ayrı ayrı ele alıp bir değerlendirmesini yapalım:

Birincilere göre, tevkîfî olan hükümler ancak nass ile sabit olur.

³²⁶Bakara, 183.

³²⁷Kamer, 28.

³²⁸Şuara, 155.

İkincilere göre, Allahu Teala bir peygamberi belli bir zamanda belli bir kavme göndermiştir. Bu yüzden o peygamberin risaleti ve şeriatı da o yere mahsustur. Aynı şekilde belli bir zamanda başka bir peygamberin peygamber olması da caizdir. Yanlış onun şeriatının her zaman yürürlükte olduğuna dair bir delilin mevcudiyeti lazımdır. Diğer taraftan her yerde yürürlükte olduğuna dair de yine bir delilin bulunması icabeder. Zira bir zamanda iki ayrı yerde iki ayrı peygamber mevcut ola gelmiştir ve bir peygamberin şeriatı ötekisi için bağlayıcı da olmamıştır. Keza ayrı zamanlarda ayrı peygamberlerin gönderilmiş olduğu da bir gerçektir. Nitekim Allah Teala: "Sizin her biriniz için bir şeriat ve bir yol belirledik"³²⁹ "Allah Teal'nın, peygamberlerinden size kitap ve hikmet verdik, sonra yanınızdakini tasdik eden bir Rasul geldi. Ona iman edin diye misak aldığı zamanı hatırla."³³⁰

O halde, Allah Teala onları, diğer bir nebi geldikten sonra o nebinin ümmeti yerinde sayıyor. Öyle ise, bunların şeriatları gelen nebi ile son buluyor. Nitekim, Rasulullah (s.a.v.)'in Hz. Ömer (r.a.)'in elinde bir sahife görerek ona "-Bu sahife nedir?" diye sorduğu, onun da "Tevrat" diye cevap vermesi üzerine Rasulullah(s.a.v.)'in kızdığı ve "eğer Hz. Musa sağ olsaydı, ancak bana tabi olurdu" buyurduğu rivayet edilir.

Bundan anlaşılıyor ki, Hz. Musa da Rasulullah (s.a.v.)'in ümmetinden biri mesabesinde oluyor ve şeriatı onunla son buluyor. Bununla birlikte şunu da söyleyebiliriz ki, Rasulullah (s.a.v.) hiç şüphesiz insanları kendi şeriatına çağırıyor, o halde Hz. Musa'nın şeriatının onun şeriatıyla beraber baki kalması mümkün olamaz. Çünkü o, insanları kendine davet ediyordu. Öyle ise bir kimsenin inanması için farklı iki nebeye davet edilmesi mümkün olamaz. Çünkü onlardan her biri özellikle kendine tabi olmaya davet edecektir. Bu ise çelişkili bir durum doğurur.

Diğer taraftan, aynı zamanda iki yerde iki nebi tasavvur edildiğine göre bunlardan her birinin şeriatı ancak kendi bölgesi ile sınırlı olur veya Hz. Lût (a.s.)'un, Hz. İbrahim (a.s.)'e tabi olduğu gibi, biri diğerine tabi olur. Aynı şekilde eğer böyle olacak olursa iki ayrı zamanda iki nebinin bulunması vaciptir.

Üçüncülerin delillerine gelince, bunların delilleri de, Allah Teala'nın şu mealdeki ayetidir: "De ki, Allah doğru söyledi. Öyle ise muvahhid olarak İbrahim'in dinine tabi olun."³³¹ Görülüyor ki, bu şeriatın Hz. İbrahim'in dini olduğu nassla sabittir. İkincilerin delillerini zikrederken belirttiğimiz vechile sadece o durumda ve o vakitte, o şeriatın Hz. İbrahim için sübut bulması mümtenedir. Buna göre, bu şeriatın Hz. İbrahim'in dini olduğu böylece sübut bulmuş oluyor. Şu manada ki, bu şeriat din olduğu gibi hak olarak da baki kaldı ve Rasulullah (s.a.v.) için de varise kalan miras gibi oldu. O, sanki başka bir mülk değil, müteveffakının eşyasıdır. Lakin bunun malike aidiyeti, ölümle ondan sonraki varislerine geçer. Nebiler hakkında şeriat da tıpkı böyledir. Nitekim şu ayet buna bir delildir: "Sonra, inanasınız diye yanınızdakini tasdik eden bir resul geldi size..."³³²

Bu ayetin delaletinden anlaşılıyor ki, Rasullerden birinin şeriatı, diğeri için de şeriatır. Nitekim Allah, "onlar Allah'ın hidayet ettiği kimselerdir. Öyle ise sen de onların yoluna tabi ol."³³³ buyurdu. Ayette geçen "hüda" kelimesi, iman ve şeriatın

³²⁹Maide, 48.

³³⁰Âl-i İmran, 81.

³³¹Âl-i İmran, 95.

³³²Âl-i İmran, 81.

³³³En'am, 93.

her ikisine de şamildir. Çünkü "doğru yola tabi olmak" ancak bu ikisi ile birlikte olur. Diğer ayette de şöyle buyrulur: "Elif lâm mim. İşte o, kendisinden şüphe olmayan bir kitaptır ki, gaybe inanan, muttakileri doğru yola iletir."³³⁴ Mutlak ittika, iman ve şeriatla olur. Ayette Kitab'a "hidayet edici" denildi. Hidayete iman ve şeriatın ikisi de dahildir. Diğer bir ayette de şöyle buyruluyor: "Biz Tevrat'ı indirdik. Onda hidayet ve nur var. Nebiler onunla hüküm verir."³³⁵ buyurdu. Hüküm vermek, ancak şeriatla olur. Şunu da hatırlatalım ki, Abdullah b. Abbas'a Sa'd suresinde secde edilip edilmediği sorulunca "Hz. Davut secde etti" diye cevap verdi ve "Peygamberimiz (s.a.v.) de ona uymakla emrolundu" dedi. Diğer bir ayette ise, Cenab-ı Allah buyurdu ki, "Dinden Nuh'a tavsiye ettiğini size de şeriat kıldı." Din Allah'a iman ve onun şeriatını kabulden ibarettir. Şunu da ilave edelim ki, Rasullullah (s.a.v.)'in yaptığı ilk recm Tevrat'a göre'dir.

Bu söylediğin nasıl doğru olabilir? Zira Tevrat'ta nasih ve mnsuh mevcuttur. Bu görüşümüz doğru olduğu gibi, o görüşümüz de doğrudur."

Bundan sonra Debûsî, konu ile ilgili muhtemel sorulara cevap vererek konuyu bitiriyor.

Her iki metin dikkatle incelenecek olursa, görülür ki, her iki alimin de konuları işleyiş tarzı ve hatta kullandığı delil ve döküman hemen hemen aynıdır. Fakat Cassâs her konuda olduğu gibi bu mevzuda da meseleyi biraz daha genişçe ele almıştır.

5-Tesirleri Bakımından

a-Birbirlerine Tesirleri

Debûsî'nin, Cassâs'ın talebesi olan el-Ustrûşenî'den ilim aldığını daha önce zikretmiştik. Ebû Hanife ile kurulan Asya Mektebi'ni Cassâs geliştirmiş, muhâfaza etmiş, Debûsî de bu mektebin devamını sağlamıştır.

Talebelerin, hocalarının tesirinde kalmaları en tabii bir hal olsa gerek... Kaldı ki, Debûsî'nin Usûlü'l-Fıkh kitabında Cassâs'ın tesirleri hemen her konuda görülmektedir. Mîsal olarak tercümesini verdiğimiz "öncekilerin şeriatları" bahsinde Cassâs'ın görüşlerine esas aldığı naslar, aşağı yukarı Debûsî tarafından da delil olarak kullanılmıştır. Bu demek değildir ki, Debûsî, onun bir kopyacıdır. Debûsî, hocalarından aldığı ilim ve feyizle nasları değerlendirilebilecek bir kafaya ve ilmî kudrete sahip bir fakihtir. Son derece müdakkik bir alimdir. Eserleri bunun en bariz örnekleridir. Zamanındaki bir çok kimselerle yaptığı her münazarada galip gelen müellifin ismi, darb-ı mesel olmuştur. Nitekim Cassâs da hocası Kerhî'den çok fazla istifade etmiş, her konuda ondan nakillerde bulunmuş, fakat tamamen kendine mahsus ilmi ve usulüyle, orjinal eserler kaleme almış ve usul kitabını kendine has orjinalitesiyle ortaya koymuş, Hanefilerin ilk kâfi ve vâfi eserini yazmıştır.

Debûsî, Cassâs'ın kitabında da açıkça bahsederek zaman zaman ondan görüşler nakletmiş, bazan bunları tasvib bazan da tenkit etmiştir.³³⁶ Bazan Cassâs'ın mesned olarak aldığı hadisleri aynı konuda aynen nakletmiştir.³³⁷ Fakat Kıyas bahsini tamamen kendine mahsus bir usulle o güne kadar görülmedik bir uslub ve teknikle

³³⁴Bakara, 1-2.

³³⁵Maide, 44.

³³⁶Bkz. Yukarıda s. 49; Debûsî, a.g.e., 138a, vd.

³³⁷Debûsî, a.g.e., 149a- 150b, vd.

yazmış, güçlü mantığı ile İlm-i Münazara'nın bütün kaide ve kurallarına bu konuda kullanmış, hilafiyata geniş yer vermiş, Kıyas'ta ihtiyaç duyulabilecek her şeyi orada izah etmiş ve bu bahse oldukça geniş yer vermiştir...

O halde, Cassâs gibi bir müctehidin az veya çok kendinden sonra gelen bir alim olan Debûsî'ye tesir ettiği bir vakıdır. Alimler her zaman birbirlerinin etkisinde kalabilir, birbirlerinden birşeyler alabilirler. Bazıları aldıklarıyla yetinmez, aldıklarıyla daha yeni şeyler de yapar veya bulur. İşte Debûsî de hocalarından aldıklarını en güzel şekilde değerlendirmiş, İslam aleminde çok yönlü bir fakih olarak İslam hukukunun her dalında ölmez eserler bırakmıştır. Şunu da hemen belirtelim ki, Cassâs'dan doğrudan doğruya değil eserleri ve talebeleri yoluyla etkilenmiştir.

Kısaca bahsetmeye çalışalım:

b-Cassâs ve Debûsî'nin Kendilerinden Sonrakilere Tesirleri

Çok cepheli birer alim olan Cassâs ve Debûsî'nin İmam Maturîdi tarafından başlatılan Asya Mektebi'nin devam ettiricisi olduklarını zaman zaman nakletmeye çalıştık.³³⁸

Debûsî üzerinde Cassâs'ın ve daha nice alimin tesiri olabilir. Fakat Cassâs ve Debûsî'nin kendilerinden sonra kimlere ne derece tesir ettiğini daha yakından söyleyebilmek için daha sonra yazılmış olan eserleri tetkik etmek gerekirdi. Fakat bizim tezimiz ve zamanımız buna imkan vermedi. Cassâs'ın Usûlü'l-Fıkh-ı zamanında hem tab edilmemiş hem de yazmaları çok azdır. Ama onun tesiri, daha çok fıkh usulü kaidelerinin en güzel şekilde tatbik edildiği ve fıkhî esaslarla dolu olan Ahkâmü'l-Kur'an adlı kıymetli eseriyle olmuştur. Bu eser ve müellifi hakkında tez yapmış olan Mevlüt GÜNGÖR'den şu satırları nakledelim:

"Cassâs'ın bu eserine her devirde layık olduğu değer verilmiş ve her zaman kendisine başvuru bir kitap olmuştur. Eserin yazma nüshalarının bolluğu ve güzelliği bunu gösterdiği gibi diğer eserlere nazaran erken denilecek bir zamanda, yetmiş küsur sene önce basılmış olması da bunu açıkça göstermektedir. Onun bu eseri, Kur'an ahkâmı hususunda, hanefi mezhebi ile ilgili muteber kaynaklardan birisi olup ilim ehli tarafından temel bir eser olarak hala değerini korumaktadır."³³⁹

Aslında Cassâs'ın Usûlü, son derece faydalı akıcı bir üslupla yazılmış, ifadesi kolay, tamamen ilmî esas ve değerlerle dolu, tatbikattan seçilmiş bir çok misallerle kaideler açıklığa kavuşturulmuş ve dolayısıyla öğretici niteliği fazla olan bir eserdir. Buna rağmen yazma nüshalarının neden az olduğu ve niçin basılmadığı anlaşılıyor. Yoksa eseri Mısır'da gören meşhur alim Zahid el- Kevserî ondan birçok nakillerde bulunmuştur.³⁴⁰ Diğer alimlerimizin bu konudaki eserlerini tetkik edemediğimiz için Cassâs'ın talebeleri dışında Usûlü'l-Fıkh kitabıyla ne derece tesirli olmuş, bunu kesin söyleyemiyoruz. Ama tesirinin olduğu da bir gerçek.

Aynı şekilde Debûsî'nin son derece kıymetli eserleri içinde sadece Te'sîsü'n-Nazar ile el-Emedü'l-Aksâ basılmıştır. Bununla birlikte Tavîmü'l-Edille adlı Usûlü'l-Fıkh kitabının yazmaları biraz fazladır. Dediğimiz gibi, bu müelliflerin kendilerinden sonrakilere tesirlerini kesin ve açık bir şekilde söyleyebilmek için

³³⁸Hamidullah,s. 22, 65.

³³⁹Güngör,s. 200.

³⁴⁰Kevserî, s. 14, vd., 68.

sonrakilerinin eserlerinin ayrı ayrı incelenmesi lazımdır. Bizim zamanımız buna müsait olmadığı için bu hususta bazı alimlerimizin görüşlerinden nakillerde bulunacağız:

Debûsî, eserleriyle hem şark hem de garpda tesirleri büyük olan bir fakihtir. Onun garptaki tesirinden M. Hamidullah şöyle bahsediyor: "Endülsüslü meşhur hukukçu İbnü'l-Arabî Bağdat'a gelerek Debûsî'nin eserlerini kopya etmiş, garbî İslam alemine yaymıştı. Bu sebeble İbni Rüşd'ün hukuk eserlerinin ondan mülhem olduğu düşünülebilir."³⁴¹ Ebu'l-Ulâ Mardin de, Debûsî'nin yıllar sonra torunlarının eserlerine hatta kanun metinlerine tesir ettiğini şöyle ifade eder:

"Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin hukukî vecizelerinden tereküb eden ve "kavaid-i külliye" adını taşıyan ilk yüz maddesinin asıllarının Debûsî'den mülhem olarak İbn-i Nüceym'indir."³⁴²

O halde İbn-i Nüceym, El-Eşbâh ve'n - Nezâir adlı eserinin Debûsî'nin tesirinde kalarak yazmış ve ilk Osmanlı Medenî Kanunu olan Mecelle'nin umumî kaideleri tesbit edilirken İbn-i Nüceym'in eserinden istifade edilmiştir. Çünkü bu yüz maddenin aslı hemen hemen el-Eşbâh'ın hukukî vecizelerinin tercemesidir.

Kanaatimca Debûsî, son devir alimlerinden İzmirli İsmail Hakkı'ya da doğrudan doğruya tesir etmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere İzmirli, Debûsî'den büyük bir sitayişle bahsetmektedir. Ayrıca İlm-i Hilaf adlı eserinden onun Te'sîsü'n-Nazar adlı eserinden daha fazla bahsederek onun ana bahislerini de kitabına almıştır.³⁴³

İzmirli, hilafiyat ilminin asırlarca memleketimizde tedris edildiğini, bu sefer de kendisinin delaletiyle Dârü'l-Fünûn Şer'i İlimler Fakültesi programına alındığını ve yeniden ihyasını çalışıldığını belirttikten sonra, kendisinin de İlm-i Hilaf adıyla üç cüzlük bir kitap hazırladığını yazmaktadır.³⁴⁴

Aynı şekilde son zamanlarda yazılan Usûlü'l-Fıkh kitaplarında Debûsî'den doğrudan doğruya nakillerde bulunmaktadır.³⁴⁵

O halde, bu değerli ve kadri yüce iki alim gerek talebeleri gerekse eserleriyle her devirde büyük tesirler icra etmiş ve kendilerin de gerekli değer verilmiştir.

Bu bahse M. Hamidullah'ın konumuzla ilgili şu satırlarıyla son verelim:

"Müslümanlarda fıkıh usulü tarihini tetkik ederken müessisi İmam Şafi'den sonra bu ilmin tekamül ve inkişafını Türklere borçlu olduğunu görmekte hayrete düştüm: Mâtürîdî, Cassâs, Debûsî, Serahsî. Ebû'l-'Usr Pezdevî, 'Alâu'd-Dîn es-Semerkanî hemen hepsi Ortaasya menşe'li ve Türk idiler. Eski Türkler, Dünyanın hiç bir yerinde, ne Romanlılarda ne Çinlilerde ve ne de diğer milletlerde mevcut olmayan bir hukuk ilmini icad etmek kabiliyetini gösterdiklerine göre, öyle ümit edilir ki, yeni Türkler, mazilerinin mirasını tetkik ve onların kıymetini takdir ettikten sonra, diğerlerinden iktibas ve onları takip yerine, başkalarına yeniden şerefli bazı şeyler vermeyi ve onlara rehber olmayı bileceklerdir."³⁴⁶

³⁴¹ Hamidullah, s. 65.

³⁴² Mardin, Ebu'l-ula, Medenî Hukuk Cephesinden A. Cevdet Paşa, s. 7 (dip not, No. 4), İstanbul, 1946.

³⁴³ İzmirli, a.g.e., s. 5.

³⁴⁴ İzmirli, a.g.e., s. 21.

³⁴⁵ Esad, Mahmud, Telhîs-i Usûl-i Fıkh, s. 413, İzmir, 1313.

³⁴⁶ Hamidullah, s. 22.

bazı eserleri
Tasviriyye Mecelle-i
adını taşıyan

SONUÇ

Cassâs, hicrî IV. asırda yaşamış Türk menşeli ve çok yönlü bir alimdir.

İctihad yapabilicek bir ilmî kudrete sahip olan Cassâs, fakih, müfessir ve aynı zamanda bir muhaddistir. Hadisçilerle hukukçuları birbirlerine yaklaştırma işine geniş çapta iştirak etmiştir. Geride bıraktığı birbirinden üstün eserleriyle her devirde tesirini göstermiştir.

Kitabü Usûli'l Fıkh adlı eseri, bize kadar gelmiş bulunan ve hanefî mezhebinde hacimli, kâfî ve vâfî sayılabilecek olan ilk Fıkıh Usulü kitabıdır. Genellikle fıkıh usûlünün belli konularını geniş bir biçimde ele almış olan müellifi, her konuda farklı görüşleri zikrederek kendi mezhebinin görüşleriyle bunları karşılaştırıp çürütmüş ve mezhebinin daha sahih görüşlere dayandığını isbat etmeye çalışmıştır. Böylece kitabında hilafiyata geniş yer vermiştir. Bu eser yazıldıktan sonra üzerinde onbir asırdan fazla zaman geçmesine rağmen, hala yeniliğini muhafaza edebilen, öğretici, tatbikatten seçilmiş misallerle dolu, anlaşılması ve okunması kolay olan bir kitaptır. Ayrıca tahkikli baskısı da yapılmıştır.

Debûsî, Cassâs'dan sonra, hicrî IV. asrın sonu ve V. asrın başında yaşamış ve onun talebelerinden ilim almış, Hanefî mezhebinin reisi olmuş, yine Türk asıllı bir alimdir. Delil getirmek ve hasmını ilzam etmekte ismi darb-ı mesel olmuştur. Kendisi hilafiyat ilminin kurucusudur. Bu sahada müstakil bir eser yazdığı gibi, okuma imkanı bulduğumuz Takvîmü'l-Edille adlı kitabında da hilafiyata büyük ölçüde yer vermiştir.

Debûsî, İslam Hukukunun ve Hanefî Mezhebinin çok yönlü bir simasıdır. Bıraktığı eserlerle her devirde tesirini göstermiş ve biz Türkler için büyük bir iftihar vesilesi olmuştur. ve olmaya devam edecektir.

Takvîmü'l-Edille adlı orjinal Usûl-i Fıkıh kitabında Cassâs gibi, Usûl-i fıkıh'ın ana mevzularını çok teknik manada ve teferruata dalmadan genişçe ele almış ve incelemiştir. Eserinde diğer konular yanında Kıyas bahsini çok geniş, ilmî ve usulî bir teknikle ele almış, mantıkî bütün kaideleri kullanarak büyük ölçüde hilafiyata yer vermiştir.

Cassâs gibi eserinde kendi zamanına kadar gelmiş olan bütün görüşlere yer vermiş, bu görüşleri kendi mezhebi olan Hanefî Mezhebinin görüşleriyle kıyaslayarak onları daima çürütmüş, neticede kendi mezhebi görüşlerinin daha doğru olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Böylece bir çok farklı hukukî görüşlerin zamanımıza kadar gelmesini de sağlamıştır.

Cassâs'la Debûsî aynı mezhepten olduklarından eserlerinde işledikleri konular ve takip ettikleri metodları hemen hemen aynıdır. Ancak Cassâs'ın eseri Debûsî'ninkine nisbetle daha hacimli olan bir kitaptır. Konuları da -Kıyas bahsi hariç-Debûsî'den daha geniş işlemiştir.

Her iki müellif konuları incelerken önce ayet, sonra hadis ve sırayla İcma, Kıyas'dan deliller getirmişlerdir. Bu arada Nahiv, Lügât, Şiirden de istifade etmiş ve aklî delillere gereken önemi vermişlerdir.

Cassâs ve Debûsî kitaplarında Kitap, Sünnet ve bunlarla ilgili ortak bahisler (İstinbat yolları)'i, İcma ve Kıyas gibi Usûl-i Fıkh'ın ana konuları üzerinde durmuş, tâfî delillere ise çok az yer vermişlerdir.

Netice olarak diyebiliriz ki, ecdadımız tarafından te'lif edilmiş olan bu eserler hem çok faydalı, Usûl-i Fıkh formasyonu vermeye yeterli, hem de biz Türkler için bir iftihar vesilesidir. Bunları okumak ve anlamak da biz torunlarına düşen bir vazife. olsa gerektir.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed Emin, **Duha'l-İslam**, I-III-Beyrut, 1935.
- Ali Haydar, **Mecelle Şerhi**, I-IV, İstanbul, 1330.
- Atay, Hüseyin, **İslam Hukuk Felsefesi**, Ankara, 1973.
- Banarlı, N. Sami, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, I-II, İstanbul, 1983.
- Bilmen, Ö. Nasûhî, **Büyük Tefsir Tarihi**, I-II, İstanbul, 1974.
- **Hukuki İslamiye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu**, I-VIII, İstanbul, 1967.
- Cassâs, Ebû Bekr er- Razî, **Kitabü Usûlî'l-Fıkh**, yazma, Mısır, Daru'l-Kütübî'l-Mısıriyye, Nu, 26, 191, 229. (tahkikli baskısı için bkz. Nüşemi.)
- Debûsî, **Takvîmü'l-Edille**, Süleymaniye Ktb., Laleli Bölümü, Numara 690.
- Ebû Zehrâ, Muhammed, **Ebû Hanîfe**, y.y.,t.y.
- **Usûl-i Fıkh**,t.y., y.y..
- Esad, Mahmud, **Telhîs-i Usûl-i Fıkh**, İzmir, 313.
- Güngör, Mevlüt, **Cassâs ve Ahkâmu'l-Kur'an-ı**, Ankara 1989..
- Hamidullah, Muhammed, **İslam Hukuku Etüdları**, İstanbul, 1984.
- Haydar, B. Ali, **Usûl-i Fıkh Dersleri**, İstanbul, 1326.
- İbn-i Hallikan, Ahmed b. Muhammedb. İbrahim b. Ebî Bekr el-Bermekî, el-İrbilî eş-Şafiî, **Kitabü Vefeyatî'l-Âyân ve Enbâ-i'z Ebnai'z-Zaman**, IVI, Beyrut, t.y.
- İbnü'l-İmad, Ebu'l-Felâh, Abdu'l-Hayy el-Hanbelî, **Şezerâtü'z-Zehab Fî Ahbâri Men Zeheb**, I-VIII- Kahire, 1350-1351.
- İbn-i Kutluboğa, el-Kâsım b. Abdillâh es-Sûdûnî, **Tâcü't-Teracim fî Tabakati'l-Hanefiyye**, Bağdat, 1962.
- İbn-i Kesîr, Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî, ed-Dımeşkî, **El-Bidâye ve'n Nihaye Fî't-Tarih**, I-XIV, Mısır, 1351-1358.
- İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Ebî Yakûb en-Nedîm, **el-Fihrist**, Beyrut, t.y.
- İzmirli, İsmail Hakkı, **İlm-i Hilaf**, İstanbul, 1330.

- Kavakcı, Y Ziya, **Karahanlılar Devrinde Türk Hukukçuları**, Ankara, 1976.
- Kehhale, Ömer Rıza, **Mu'cemü'l-Müellifin Terâcimü Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye**, I-XV, Dimaşk, 1957-1961.
- El-kevserî, Muhammed Zahid, **Fıkh-u Ehli'l-Irak Ve Hadîsühüm** (Tahkik: Abdü'l-Fettah Ebû Gudde), y.y., t.y.
- el-Kuraşî, Ebû Muhammed Abdu'l-Kâdir b. Ebi'l-Vefa, Muhammed b. Muhammed el- Mısrî, **el- Cevâhiru'l-Muzıyye fî Tabakati'l-Hanefiyye**, I-II, Haydarabad, 1332.
- el-Leknevî, el-Hindî, Muhammed Abdu'l-Hayy, **el-Fevaidü'l-Behiyye fî Teracimi'l-Hanefiyye**, Beyrut, t.y.
- Mardin, Ebu'l-Ula, **Medenî Hukuk Cephesinden A. Cevdet Paşa**, İstanbul, 1946.
- Naîm, Ahmed, **Tecrîd-i Sarih Tercemesi**, I-III, Ankara, 1970.
- en-Nüşemî, Uceyl Casim, **Kitabü Usûli'l-Fıkh li'l-Cassâs** (Edisyon Kritik), I-III, Mısır, 1977, I-IV Kuveyt, 1994.
- Taşköprîzade, Ahmed b. Mustafa, **Miftahu's-Saade ve Misbahu's-Siyade**, I-III, Mısır, 1968.
- **Tabakatü'l-Fukaha**, Musul, 1961.
- Taşköprîzade, Kemaleddin Muhammed b. Ahmed, **Mevzuatü'l-Ulûm**, I-II, İstanbul, 1313.
- Togan, Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1968.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh, Muh. b. Ahmed, et-Türkmânî el-Farukî, **Tezkirâtü'l-Huffâz**, I-IV, Beyrut, 1951.
- Zeydan, Abdü'l-Kerim, **el-Vecîz**, Bağdat, 1984.